

Sara Donado-Mazarrón Miró

Sara Duran González

INFERMERIA DURANT LA GUERRA CIVIL

TREBALL DE FI DE GRAU

Dirigit per: Dr. Josep Barceló i Prats

Infermeria

UNIVERSITAT ROVIRA i VIRGILI

Facultat d'infermeria

TARRAGONA, 2018

ÍNDEX:

INTRODUCCIÓ	3
OBJECTIUS	5
METODOLOGIA	6
DIFICULTATS I LIMITACIONS	8
MARC TEÒRIC	10
1) Context històric	10
2) Sistema sanitari durant la Guerra Civil	11
2.1) Bàndol nacional	11
2.2) Bàndol republicà	14
3) Infermeria durant la Guerra Civil	23
3.1) Bàndol nacional	23
3.2) Bàndol republicà	27
4) Recull de les principals patologies durant el període del conflicte	29
5) Principals innovacions tècniques en medicina de guerra	30
RESULTATS I DISCUSSIÓ	32
Context social	32
Context bèl·lic	33
Context sanitari	34
La vida després del conflicte	36
Discussió sobre els resultats més rellevants de l'entrevista	37
CONCLUSIÓ	40
BIBLIOGRAFIA	42
ANNEXOS	46
DOCUMENT DE CONSENTIMENT INFORMAT	46
GUIÓ D'ENTREVISTA	47
FITXA ENTREVISTA	49
GUIÓ DE L'ENTREVISTA	50
TRANSCRIPCIÓ DE L'ENTREVISTA	52
CRONOGRAMA	74
ARTICLE	77
NORMES DE PUBLICACIÓ DE L'ARTICLE A LA REVISTA ÀGORA D'INFERMERIA	86
INFORMACIÓ ADICIONAL	88
AGRAÏMENTS	89

INTRODUCCIÓ

El conflicte bèl·lic conegut com la «Guerra Civil» va afectar a la totalitat de la població espanyola durant el període comprés entre els anys 1936-1939. Aquesta guerra va suposar un canvi en la vida diària dels habitants d'aquest territori, tant a nivell psicològic i moral com físic (Moncloa, 2018). Durant aquesta confrontació es van veure encarades dues faccions de realitats polítiques diferents i oposades: el bàndol nacional encapçalat pel General Franco, amb el recolzament de l'Església, i d'altra banda, el bàndol republicà, representat pel Govern de la Segona República i les diverses forces antifeixistes. Ambdós bàndols, malgrat un teòric acord de no intervenció per part de la comunitat internacional, van rebre ajuda de diferents països (Jackson, 2008).

Com en totes les guerres, a mesura que avançava el conflicte augmentava el nombre de morts i ferits, tant a primera línia del foc com a la rereguarda, degut als bombardejos dirigits contra civils i als propis conflictes interns. Aquest fet, va fer precís la instauració d'una nova política sanitària orientada a cobrir les necessitats i garantir l'assistència als afectats per la guerra malgrat les dificultats que això comportava (Hervás, 2004). Tanmateix, va ser necessari incrementar la xifra d'instal·lacions sanitàries i per a tal propòsit, es va aprofitar l'orografia del territori, com les coves naturals o bé, es van adaptar edificis i infraestructures ja existents com: masies particulars, empreses, túnels del ferrocarril, trens... (Jackson, 2008)

La necessitat de rebre cuidatges que va provocar el conflicte, va obligar a ampliar el reclutament de professionals sanitaris, tant metges, infermeres com d'altres persones voluntàries (Hervás, 2004; Serrallonga, 2015). Per a tal finalitat, es va fer una crida a través de diferents mitjans de comunicació, on el col·lectiu que més es va mobilitzar va ser el de les dones, que pretenien, tot trencant els seus rols imposats des de la tradició, prendre un paper més participatiu en l'escomesa realitzant diferents tasques, entre les que destaquem el de la infermeria (Martínez, 2013).

Fruit d'aquesta urgència i amb la voluntat d'endregar aquest allau de noves incorporacions, es van promoure diversos cursets teòrics i pràctics de formació accelerats impartits per metges, per a suplir les carències de personal d'infermeria, tant en un bàndol com en l'altre, esdevenint així infermeres voluntàries. No obstant això, no hem d'oblidar que abans de l'existència d'aquests cursets la tasca infermera era duta a terme per les infermeres titulades i per les monges, que en molts casos treballaven en les mateixes instal·lacions que les citades anteriorment (López, 2016; Hervás, 2004).

Tot i les dificultats que comporta una guerra, en part gràcies a la presència de voluntaris estrangers, van poder-se importar noves tècniques d'infermeria i tractaments mèdics que no es coneixien a Catalunya i que posteriorment van ser utilitzats durant la Segona Guerra Mundial, tals com: els mètodes de transfusions sanguínies i els tractaments de les ferides contra la gangrena seca (Jackson, 2004).

La victòria de l'exèrcit franquista sobre les tropes republicanes va suposar un endarreriment dels projectes sanitaris impulsats durant la Segona República. A banda, es va aplicar la repressió sobre tots aquells professionals de la salut que havien treballat en el bàndol republicà, ja fos amb la invalidació del títol, l'empresonament i fins i tot, l'execució. Per aquest motiu, un gran nombre de sanitaris van decidir fugir a l'exili per a evitar les represàlies. Altrament, el personal que va servir a la zona nacional, va ser condecorat i reconegut amb diferents medalles i facilitant-los la incorporació a nous llocs de treball.

OBJECTIUS

- General:
 - a) Aprofundir en la història de la Infermeria, a través de la descripció i anàlisi del funcionament del sistema sanitari, durant la Guerra Civil Espanyola.
- Específics:
 - b) Salvaguardar la memòria oral, que encara no ha desaparegut, mitjançant la realització d'una entrevista a un testimoni contemporani a la Guerra Civil Espanyola.
 - c) Descriure les diferències i similituds de la professió d'infermeria en els dos bàndols existents: el nacional i el republicà.
 - d) Identificar les principals tècniques i tractaments emprats en el període d'estudi.

METODOLOGIA

Aquest treball ha tingut com a eix principal la salvaguarda, mitjançant una entrevista, del testimoni real d'una persona que va treballar fent tasques d'infermeria a la Guerra Civil, concretament durant la Batalla de l'Ebre. A tals efectes, es va aprofitar que una de les integrants d'aquest Treball de Fi de Grau coneixia a la informant, la Sra. Carme Manyà, i al seu fill, el Sr. Toni Cortés, per contactar amb ells via telefònica i concretar una cita per a dur a terme l'entrevista al lloc de residència dels entrevistats (Bot, municipi de la comarca de la Terra Alta).

Abans de procedir, com és pertinent, es va comunicar als informants la intenció d'utilitzar les seves vivències per a la confecció d'aquest Treball de Fi de Grau. Per tant, se'ls va demanar permís per gravar, i després transcriure, l'entrevista. Les preguntes plantejades durant l'entrevista, van ser anteriorment redactades en forma de guió amb l'objectiu de conèixer de forma detallada les seves experiències: des de la seva infantesa, passant per l'esclat de la guerra fins arribar a la fi del conflicte bèl·lic.

Tenint de base la informació recollida durant l'entrevista, es va realitzar una revisió bibliogràfica, fent una àmplia recerca de documentació, per dotar de context al relat de la informant. Aquesta informació, va ser obtinguda a partir de diferents fonts secundàries com ara: llibres, articles de revista, tesis doctorals i testimonis biogràfics, tot utilitzant les següents bases de dades: PubMed, Index de Enfermeria, Scielo, Dialnet, Medline Plus i Repositorio Institucional de la Universidad de Alicante (RUA).

En el mateix sentit, per a realitzar aquesta cerca exhaustiva de dades van utilitzar-se les següents paraules clau: Guerra Civil Espanyola, Infermeria, Cuidatges, Història i Catalunya -en cas de la cerca en llengua catalana-; Guerra Civil Española, Enfermería, Cuidados, Historia y Cataluña –en cas de la cerca en llengua castellana-; i, per últim, Spanish Civil War, Nursing, Care, History i Catalonia –en cas de la cerca en llengua anglesa-. A més a més, es va fer ús dels operadors booleans “AND” i “OR” combinats amb les paraules anteriorment citades.

En primer lloc, i seguint les recomanacions del tutor, es va procedir a la lectura de diversos llibres que han aconseguit situar-nos en el context de la història general i polític d'aquell moment (Jackson, 2004 i 2008). Seguidament, amb la intenció d'aconseguir un enfocament més directe als cuidatges d'infermeria, vam procedir a la consulta d'un seguit de llibres d'història sobre la infermeria durant la Guerra Civil

(Valls, 2008; Ramió i Torres, 2015) per adquirir, d'aquesta manera, els coneixements necessaris que ens han permès assolir els objectius del nostre treball.

També es va fer cerca a les hemeroteques digitals del diari La Vanguardia, del Diari de Tarragona i a la Biblioteca Nacional d'Espanya. A tals efectes, es va delimitar la recerca entre les dates compreses entre el mes de gener de 1936 i el de desembre de 1939, utilitzant les paraules clau: Enfermeria i Guerra Civil Española. En tots els casos es va fer ús de la llengua castellana, ja que les publicacions s'editaven íntegrament i únicament en aquest idioma. Malgrat la recerca realitzada, cap dels documents trobats en aquesta font va satisfer les nostres expectatives.

Vam desplaçar-nos, també, a la biblioteca de l'Institut Pere Mata de Reus amb la intenció d'ampliar els coneixements sobre el sistema sanitari utilitzant la documentació del propi centre, atès que durant la Guerra Civil aquest centre va ser utilitzat com a Hospital de Sang. Tot i que d'aquesta època no aconseguim prou informació de les tasques i de l'organització sanitària del centre, allí mateix, ens van facilitar un seguit de revistes d'infermeria i fonts bibliogràfiques que han estat d'utilitat per tal de completar la nostra tasca.

En la selecció d'una font o una altra s'ha tingut en compte la data de publicació del mateix, escollint sempre que ha estat possible les més actuals. En cas d'utilitzar fonts més antigues, (de >5 anys), s'han triat aquelles que aportessin informació que les referències més recents no continguessin, de manera que s'han escollit per defecte les més complertes.

DIFICULTATS I LIMITACIONS

En l'elaboració d'aquest treball s'han trobat diferents entrebancs que, tot i no impossibilitar la seva realització, potser, han necessitat una inversió de temps extra. Pel que fa a l'entrevista, va ser enregistrada amb un telèfon mòbil i el soroll ambiental va impedir una bona qualitat del so, fet que va dificultar la seva posterior transcripció. A més a més, el fet de tenir dos informants diferents va provocar que les veus sonessin alhora i fos més complicat distingir-les i entendre què deien.

Malgrat haver preparat un guió amb preguntes semi-estructurades, per a seguir un fil argumental mentre establíem la conversa amb els entrevistats les seves explicacions van marcar el fil conductor. Aquest fet va provocar que haguéssim d'adaptar les nostres qüestions al seu ritme. Així mateix, la durada de la visita va suposar un total de cinc hores, de les quals només s'han transcrit tres hores ja que es considera que eren les més rellevants. D'aquesta manera s'han obviat les parts més supèrflues.

I per últim, pel que fa a l'entrevista, creiem oportú esmentar que el treball hagués estat més complert si s'hagués tingut la oportunitat de realitzar alguna altra entrevista, fet que ha estat impossible donades les condicions, d'edat avançada, de la informant 1 i la no existència de cap altre persona que hagués viscut els esdeveniments de primera mà. En el cas d'haver pogut realitzar més d'una entrevista la discussió hagués estat més extensa i detallada, al poder comparar dues versions dels mateixos fets amb la teoria.

En relació a la bibliografia sobre la infermeria en el bàndol republicà, gairebé, no s'han trobat documents tan complets com si ha succeït en el cas de la infermeria en el bàndol nacional. Possiblement, i tenint en compte la informació que s'ha trobat, la causa rau en el fet que molta documentació republicana va ser destruïda durant i després del conflicte. Per aquest motiu, aquest apartat és menys detallat.

Paradoxalment i de forma totalment oposada, les referències del sistema sanitari en la zona nacional han estat molt menors que les de la República. Aquest fet l'atribuïm a que el bàndol nacional va aplicar una organització de sanitat militar, a diferència del bàndol republicà que, al ser dirigit pel Govern legítim, disposava d'unes estructures d'Estat pel que fa a la sanitat civil. Convé destacar, a mode d'anècdota, que la informació més precisa va ser extreta d'un article escrit en llengua anglesa.

D'altra banda, diverses fonts documentades i, essencialment, pertanyents al bàndol franquista presenten una concepció de la figura de la dona difícil d'entendre i encaixar

en els nostres temps, ja que els hi atribueix uns adjectius idealitzats de la feminitat i basats en la submissió i l'obediència.

Per últim, es considera que ha existit alguna incompatibilitat horària, per torns invertits, entre les integrants del grup en alguns moments durant el curs acadèmic. Això, ha representat, en certa mesura, una dificultat afegida a la càrrega de treball.

MARC TEÒRIC

1) Context històric

La Guerra Civil Espanyola va començar el 18 de juliol 1936, dies després de l'assassinat de Calvo Sotelo, amb un aixecament militar dirigit -entre altres- pel General Francisco Franco amb la intenció de restablir l'ordre públic, l'autoritat i defensar la unitat d'Espanya, rebel·lant-se així contra el govern de la República escollit democràticament.

El dia 29 de setembre del mateix any, Franco va ser designat, per la Junta de Defensa Nacional, Cap d'Estat i Generalíssim dels Exèrcits. En conseqüència, cap a finals del 1936 les tropes nacionals ja ocupaven tot el territori espanyol, excepte: Madrid, Castella La Manxa, Catalunya, València, Múrcia i els territoris adjacents a les ciutats d'Almeria, Gijón i Bilbao (Moncloa, 2018). A la zona republicana, en canvi, va crear-se l'Exèrcit Popular i van militaritzar-se les milícies (Hervás, 2004).

A diferència del bàndol republicà, que va ser recolzat per les Brigades Internacionals i, en part, per la Rússia d'Stalin,¹ la zona nacional comptava amb el suport ideològic de l'Església Catòlica i va rebre l'ajuda de les tropes italianes de Mussolini i les alemanyes de Hitler (Moncloa, 2018), com explica Antoni Cortés: "Aquí dalt, hi havia una esplanada de vàries bateries de l'ajuda *alemana*, lo famós canó del 88, que es va fer famós durant la Segona Guerra Mundial, aquí ja l'estaven utilitzant" (Informant 2). Així doncs, a finals del 36 el que va començar essent un aixecament militar va esdevenir, de facto, una Guerra Civil.

El fracàs d'aquest aixecament militar a Catalunya, va provocar-hi una reacció social i la Generalitat es va veure obligada a negociar amb les milícies anarquistes² que en aquells moments tenien més influència sobre la societat. Davant d'això, va sorgir el Comitè Central de Milícies Antifeixistes que des del juliol fins al setembre de l'any 1936 van representar el poder de Catalunya. La gran complexitat d'aquesta situació i, també, la desorganització que aquesta va comportar es pot observar en la composició d'aquest (Hervás, 2004).³

¹La situació política europea, que encara tenia molt present les conseqüències de la 1a Guerra Mundial, va provocar l'adopció d'una política de no intervenció en el conflicte bèl·lic espanyol.

²Dirigides per la Confederació Nacional del Treball (CNT).

³El Comitè de Milícies Antifeixistes estava format, principalment, per la Conselleria de Governació, el Cap de les Milícies, el Cap de les Forces d'ordre públic de la Generalitat, l'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), la CNT, la Federació Anarquista Ibèrica (FAI), la

La guerra va arribar a territori català l'any 1938 amb el trencament del Front d'Aragó (del març a l'abril). Dins d'aquest front, cal destacar per la seva importància, la Batalla de l'Ebre, que va durar des del 25 de juliol fins al 15 de novembre del 1938, essent la més llarga i sagnant de totes les escomeses produïdes durant la Guerra Civil.⁴ Finalment, l'ocupació total de Catalunya es va produir, tot i els intents de l'exèrcit republicà per a controlar l'avenç de les tropes franquistes, del desembre al febrer del 1939 (Hervás, 2004).⁵

La guerra va acabar, oficialment, el dia 1 d'abril de 1939, quan Francisco Franco va controlar els últims territoris republicans. Simultàniament, França i Gran Bretanya van reconèixer a Franco com a Cap d'Estat. Després d'aquest fet, va començar la dictadura franquista que va durar fins l'any 1975 (Hervás, 2004).

2) Sistema sanitari durant la Guerra Civil

La Guerra Civil Espanyola va arribar al territori de Catalunya l'any 1938, provocant un alt nombre de malalts i ferits, fet que va propiciar una manca important de personal sanitari, especialment d'infermeria. A grans trets, en l'àmbit sanitari, la necessitat va fer que s'apliquessin noves tècniques d'higiene, de desinfecció, d'immunització, d'anestèsia i d'antisèpsia en la cirurgia. Durant aquest interval temporal, la sanitat pública es va centrar en l'assistència de ferits al front, malgrat que també es van fer, de forma secundària, campanyes de salut pública i accions de medicina preventiva (Hervás, 2004).

2.1) Bàndol nacional

En aquest bàndol, la rebel·lió va ser liderada pels militars i, per tant, el seu sistema estava militaritzat.⁶ Segons afirma Toni Cortés: "L'exèrcit no tenia tant personal sanitari com per aguantar una guerra, no son mai tots militars. (...) Sí, i los militaritzaven. I el que era capità era perquè segons lo metge li donava los galons. Perquè agafes qualsevol guerra i trobes comandants i capitans que són advocats o professors, segons los estudis se'ls hi donaven uns *puestos* o altres. Sempre a passat igual"

Unió General de Treballadors (UGT), el Partit Obrer d'Unificació Marxista (POUM), l'Acció Catalana i la Unió de Rabassaires (Hervás, 2004).

⁴ Amb un resultat final de 30.000 morts, 75.000 ferits i 15.000 presoners (Hervás, 2004).

⁵ Fou el 15 de gener del 1939 quan va caure Tarragona i tot el sud de Catalunya. El dia 24, l'exèrcit franquista ja havia arribat al Llobregat i dos dies després, ja era a Barcelona. Entre el 26 de gener i el 10 de febrer de 1939, es va ocupar la resta de territori català fins a la frontera francesa (Hervás, 2004).

⁶ Els metges i els farmacèutics eren anomenats com a capitans i tinents (Hervás, 2004).

(Informant 2). Això va implicar la creació, des de zero, d'una xarxa de centres mèdics i el reclutament de personal sanitari per a suplir la manca de metges i altres sanitaris. Tot i que la incorporació dels professionals fou ràpida i àmplia, tots els esforços van estar destinats a la sanitat militar i aquest fet va comportar una absència, gairebé total, d'atenció mèdica als civils. Malgrat tot, durant el primer any de guerra el volum de persones ateses va ser molt alt. La nova xarxa de sanitat militar va marcar un dels punts a favor, tant pel que fa als aspectes organitzatius com morals, per a guanyar la guerra (Serrallonga, 2015).

El Servei Mèdic Militar, del bàndol nacional, tenia els seus centres principals a Burgos, Saragossa, Pamplona, Sevilla i Valladolid, mentre que l'emplaçament de la resta d'hospitals era itinerant. El centre més importat d'oficials i soldats musulmans va ser el de Granada.⁷ Gran part dels hospitals estaven controlats pels Ordres religiosos, entre els que destaquen *las Hermanas de la Caridad* i d'altres organitzacions.⁸ No obstant això, no va ser fàcil gestionar un sistema sanitari que abastés tant la primera línia com els hospitals de rereguarda (Serrallonga, 2015).

Durant els procediments d'emergència es van fer descobriments mèdics i es van aconseguir avenços en cirurgia en el camp de batalla, tot i que no tant importants com els aconseguits al bàndol republicà. Lògicament, aquests assoliments científics es van utilitzar durant la Segona Guerra Mundial (Serrallonga, 2015).

Centrant-nos en els hospitals de les congregacions religioses, la Mare Superiora era l'encarregada de la direcció i gestió d'infermeria. Com explica Carme Casas: "Abans i durant la Guerra Civil, en el cantó nacional, la sanitat i la educació a Espanya estaven sota el control de l'Església, de manera que els hospitals estaven conduïts per monges, sense el títol d'infermeres ja que hi havia poques escoles d'infermeria." (Valls, 2008, p.114). En canvi, i malgrat van incorporar-se de manera semblant, els farmacèutics no es van organitzar del tot fins a principis de l'any 1938.⁹ En la vessant

⁷ Aquest hospital, contava amb una mesquita, una sala d'ablució, una cafeteria musulmana, un escorxador i una cuina musulmana (Serrallonga, 2015).

⁸ Els carlins, la Falange o la Creu Roja (Serrallonga, 2015).

⁹ Al principi del conflicte, hi havia una gran escassetat de productes farmacèutics que es va solucionar amb la compra de medicaments a la indústria alemanya i italiana (Serrallonga, 2015).

estrictament sanitària, l'ajuda internacional no va ser tan notòria com a la zona republicana (Serrallonga, 2015).¹⁰

Els hospitals foren, en la seva gran majoria, hospitals de sang i hospitals d'evacuació. Els hospitals de sang o centres de primera línia estaven situats a una distància de cinc kilòmetres de la línia de foc per a protegir-se de l'atac enemic i constaven d'una unitat mèdica i una quirúrgica. Toni Cortés, fent referència a un dels hospitals de Bot: "Després has de pensar que això era hospital de sang d'urgència, diguéssim, i després, com més te'n vas per amunt i t'allunyes del front, trobes pobles amb més hospitals". I més endavant també afegeix, "Per això, era un hospital d'urgència i després aquí no feien estada, aquí els operaven, els feien lo primer que podies: se salvaven o se morien, i després els traslladaven" (Informant 2). Un cop rebien una primera assistència, els ferits eren transportats dels hospitals de sang fins als hospitals d'evacuació. A més, també s'utilitzaven els trens com a hospitals mòbils. Òbviament, a mesura que es va anar ocupant nou territori, les necessitats van canviar i els recursos van haver d'adaptar-se (Serrallonga, 2015).

Un dels problemes tabú, i per tant silenciats, van ser els casos de malalties venèries.¹¹ A la zona nacional, de fet, no rebien massa importància degut a que es relacionaven amb la prostitució i, en conseqüència, era un tema a amagar (Serrallonga, 2015).¹²

En el bàndol feixista, l'organització de la sanitat a la Batalla de l'Ebre, va ser repartida entre dos cossos d'exèrcit: el Marroquí i el del Maestrat. El primer disposava de 4 hospitals i el segon de 4 més, entre ells el de Bot (d'especial rellevància en aquest TFG) (Hervás, 2004).¹³ Els hospitals més llunyans respecte el front, actuaven com a hospitals d'evacuació i des d'ells, s'enviaven els ferits cap a l'Hospital de Saragossa i d'allí, amb la finalitat d'evitar la seva saturació, podien ser enviats fins a Bilbao, Gijón, Vigo, Sevilla, Màlaga o Santander (Serrallonga, 2015). Com explica Toni Cortés: "Llavors, quan ja podien traslladar-los, després, los prenen o bé a Saragossa o ... Mira, van haver ferits que van acabar, ferits al Front de l'Ebre van acabar a Logronyo. Després, segons la ferida i segons com estava lo pacient los enviaven, però podies

¹⁰ El bàndol nacional, va rebre l'ajuda d'algunes organitzacions catòliques com ara el Servei Mèdic Anglo-Espanyol, que duia els seus propis equips mèdics, hospitals i mitjans de transport (Serrallonga, 2015).

¹¹ Aquest tipus de malalties, al necessitar d'un control exhaustiu i d'un tractament específic, mai es van poder controlar amb eficiència (Serrallonga, 2016).

¹² Fins i tot, després de la guerra, es van eliminar els arxius relatius a aquestes malalties (Serrallonga, 2016).

¹³ En conjunt, disposaven de 10 equips quirúrgics i de 2000 llits (Hervás, 2004).

acabar a l'altra banda d'Espanya perquè llavors eren unes altres circumstàncies i segons el què, lo lloc i segons la quantitat de gent que hi havia" (Informant 2).

Finalment, el triomf d'aquest bàndol va suposar una congelació, i a vegades regressió, de totes les reformes legals i competencials que s'havien impulsat durant la Segona República (García, 2011).

2.2) Bàndol republicà

L'aixecament militar i els posteriors enfrontaments al carrer dels primers dies de revolta, van tenir com a conseqüència un augment de les necessitats d'assistència sanitària als dos bàndols. Per aquest motiu, les Milícies Antifeixistes van ser les encarregades, en un primer moment, de dur les provisions, els medicaments i d'altres productes sanitaris (Hervás, 2004).

Els ferits s'atenien a diferents instal·lacions com per exemple: les institucions de la Creu Roja, alguns convents, monestirs, esglésies, Hospitals de Sang, Hospitals de convallescència, llocs de socors, Hospitals i Clíniques públiques i privades, casa de socors, dispensaris, hotels, balnearis, palaus, asils, casinos, col·legis i instituts (Hervás, 2004).¹⁴

La Sanitat al front d'Aragó va consistir en un servei propi de metges, infermeres i altres professionals sanitaris destinat, específicament, a l'atenció de les columnes de voluntaris que s'hi dirigien. Per proveir aquest front es van utilitzar: ambulàncies, emprades tant per al trasllat de ferits des dels punts de socors fins als hospitals de campanya com per a hospitals mòbils; sis trens hospital per al trasllat de ferits i per a proveïments de material sanitari; cotxes, per al personal mèdic i administratiu; i cotxes-llit per al transport d'oficials malalts o ferits (Hervás, 2004).

Els ferits que no es podien traslladar, es quedaven allotjats als hospitals de campanya, instal·lats al propi lloc de combat. Allà, es continuava el tractament començat a l'ambulància, on s'hi quedaven fins que podien ser enviats a un altre hospital (Hervás, 2004).

En canvi, els hospitals d'evacuació, eren aquells que atenien els ferits menys greus que podien ser transportats, de manera que se'ls hi prestava una assistència temporal, esperant per a ser enviats a hospitals fixos (Hervás, 2004). En paraules d'Alegria

¹⁴ També hi havia el servei d'Ambulància expedicionària, molt present en el front aragonès, que prestava assistència als Hospitals de Campanya instal·lats prop de les línies de foc (Hervás, 2004).

Royo: “Els soldats ferits del front els portaven a l'hospital a la nit i s'hi estaven només 24 hores, de vegades 48 hores, a tot estirar 3 dies i d'allí se'ls emportaven cap a Barcelona” (Valls, 2008, p.92). Aquests hospitals, havien de ser instal·lats en edificis i locals espaiosos,¹⁵ fora de l'abast del foc enemic, però procurant sempre ser prop d'alguna població i de les vies de comunicació (Hervás, 2004).

Per a coordinar les ajudes que caldria mobilitzar cap al front amb la finalitat de cobrir les necessitats dels milicians i dels civils, el Comitè de Milícies va crear dos comitès: el de Sanitat i el d'Aprovisionament (Hervás, 2004).

A primera línia de foc s'atenien els anomenats ferits intransportables, els quals se'ls considerava de primera urgència.¹⁶ Els hospitals instal·lats prop de la primera línia de foc havien d'estar resguardats,¹⁷ naturalment, de l'abast directe de l'enemic. Aquests hospitals estaven liderats sempre per un metge que s'encarregava de coordinar la recollida dels ferits, de manar l'ordre en el qual aquests havien de ser atesos i, també, d'escollir el transport amb el qual havien de ser evacuats. A més a més, intervenia les hemorràgies, reduïa les fractures i practicava amputacions. Les tasques d'infermeria, en aquests hospitals, sempre van estar subalternades a la decisió del metge, ja fos com a “ajudant del metge” o realitzant tasques amb certa autonomia (Hervás, 2004).

Les cures que es practicaven, per part del personal d'infermeria d'aquests hospitals, es consideraven urgents i consistien en: rectificar cures fetes pels camillers, ajudar en les intervencions quirúrgiques, limitar les hemorràgies per procediments de compressió, torniquets i lligaments d'artèries en casos d'urgència, reanimació de pacients “col·lapsats” i immobilització i reducció de fractures i nanses intestinals (Hervás, 2004).

Tot i això, la primera assistència la duien a terme els camillers al lloc on es trobaven els ferits, recollint a tots els ferits –tot i ser enemics: “Un malalt és un malalt, sigui del costat que sigui” (Valls, 2008, p.84) – i donant-los-hi de beure.¹⁸ En els llocs de socors, l'assistència estava a càrrec d'un practicant i després, anaven al seu batalló

¹⁵ D'aquesta manera, es permetia separar els ferits i els malalts d'aquells altres que patien malalties contagioses, evitant-ne així la propagació (Hervás, 2004).

¹⁶ Grans ferits, hemorràgies, xocats, anèmics i grans fracturats, gasejats i grans intoxicats (Hervás, 2004).

¹⁷ Es van utilitzar coves, barrancs i d'altres espais naturals (Hervás, 2004).

¹⁸ Excepte els ferits abdominals, als quals se'ls hi posaven apòsits en les ferides i es procedia a l'aplicació de torniquets en casos d'hemorràgies abundants (Hervás, 2004).

corresponent on eren tractats per metges i practicants que feien les primeres cures d'urgència (Hervás, 2004).¹⁹

Des dels batallons, els ferits eren traslladats amb ambulàncies lleugeres als hospitals de Sang o hospitals de primera línia, situats sempre a menys de 10km del front. A partir d'aquí, els pacients que reunien les condicions necessàries per a ser traslladats anaven als hospitals de campanya o de rereguarda (Hervás, 2004).

D'altra banda, es creà el servei de Farmàcia i el d'atenció mental per als soldats, dirigida, aquesta darrera, a la prevenció i preservació de la salut mental de l'exèrcit basada en: la profilaxi, tractament i l'assistència de la psiconeurosis de guerra, psicosis de guerra i la higiene mental del combatent (Hervás, 2004).

Hi havia malalts que estaven molt tristos, molt compungits, tenien depressió i no volien menjar res de res. Estaven sempre amb els ulls fixos, tenien uns divuit anys. (...) N'hi havia bastants d'aquests casos, de nois que tenien una depressió enorme, perquè eren molt joves i s'havien trobat en batalles molt dures (Valls, 2008, p.70).

Durant aquesta època es van fer les primeres transfusions de sang, donant lloc a l'anomenat Servei de Transfusió de Sang al Front. A més a més, existien els Hospitals Z que estaven preparats per a atendre persones víctimes d'un atac enemic amb gasos tòxics, anomenada la "cinquena arma" (Hervás, 2004).

Dintre de les responsabilitats del Consell de Sanitat de Guerra amb la població civil, es va desenvolupar l'anomenada Defensa Passiva Organitzada, destinada a la protecció dels ciutadans davant d'un possible atac bèl·lic establint així unes normes de conducta general (Hervás, 2004).²⁰

A la rereguarda i com a conseqüència de l'aixecament militar, el número d'instal·lacions d'assistència sanitària va augmentar de forma molt notòria arreu del territori.²¹ Malgrat aquest creixement, el Comitè Central de les Milícies Antifeixistes va haver d'obligar a reduir el seu nombre en moments en els que les necessitats van deixar de ser iguals, a causa de la disminució del nombre de baixes i de la intensitat de

¹⁹ En aquests hospitals, se seguien unes normes d'higiene per a prevenir infeccions com: l'aïllament i el tractament dels portadors, la desinsectació i la desparasitació (Hervás, 2004).

²⁰ En cas d'atac aeri, es recomanava a la població la utilització de refugis, l'ús de mascaretes i l'adaptació dels edificis (Hervás, 2004).

²¹ Tots els partits polítics, els sindicats i moltes altres organitzacions van crear els seus propis hospitals (Hervás, 2004).

la batalla. El Servei d'Informació i Propaganda impulsat pel Comitè Sanitari, es dedicava a la difusió d'instruccions sobre higiene i sanitat (Hervás, 2004).²²

Finalment, veient que el conflicte bèl·lic tenia una incerta durada, el Comitè Sanitari es va desvincular del Comitè Central de les Milícies Antifeixistes per Decret de la Generalitat el 19 de setembre del 1936 i va passar a dependre de la Conselleria de Sanitat amb la voluntat d'unificar l'acció i l'actuació dels diferents organismes dedicats a la sanitat²³. Així doncs, l'1 d'octubre es va dissoldre el Comitè de Milícies Antifeixistes i el 6 d'octubre de 1936 i fins a la primavera de 1937, va ser el Consell de Sanitat de Guerra qui va ocupar-se de la reorganització sanitària i va ser presidit, fins als fets de maig de 1937, per la CNT (Hervás, 2004).

A partir d'aquí, la pràctica assistencial va anar de la mà d'una política sanitària d'acord a la ideologia anarquista, impulsant així una sanitat més preventiva que curativa i solidària enlloc de caritativa. Les mesures d'organització tenien dos grans eixos orientatius. El primer era la socialització de l'assistència mitjançant la regulació de l'exercici professional, de manera que aquesta pogués arribar a totes les classes socials alhora que garantia el lloc de treball als metges proletaris. A més a més, van desaparèixer totes les organitzacions de sanitat privada en favor de la col·lectivització de tots els centres assistencials, de manera que el seu funcionament va quedar a mans de les classes populars (Hervás, 2004).

El segon eix girava al voltant de les mesures necessàries per a la reforma eugènica a Catalunya, que tenia dues tendències principals: l'una referent a les millores en la higiene, salut pública, previsió social i la lluita contra la mortalitat infantil. I l'altra, consistent en el control de la natalitat -neomalthusià-, l'educació sexual i l'ús d'anticonceptius, propiciant així una maternitat conscient (Hervás, 2004).²⁴

Degut a l'avançament de les tropes franquistes un gran nombre de persones, la majoria nens de menys de 15 anys i dones -als que s'anomenaren refugiats-, que provenien de la resta de la península ibèrica va optar per buscar asil a l'encara zona republicana. A banda de les dificultats per a allotjar-los i alimentar-los, cal afegir que

²² Mitjançant la premsa escrita, la ràdio, les conferències i mítings, els segells, els fullets o bé amb murals, cartells propagandístics i fins i tot, amb la fotografia i el cinema (Hervás, 2004).

²³ Conselleria de Sanitat, Comitè Sanitari de les Milícies Antifeixistes, Sanitat Militar i Creu Roja (Hervás, 2004).

²⁴ Va voler-se impulsar, per part de la CNT, el Decret de l'avortament que n'autoritzava la seva pràctica lliure amb l'objectiu d'evitar que aquestes interrompessin el seu embaràs de manera clandestina (Hervás, 2004).

l'estat en el que arribaven, la majoria amb problemes de salut i malnutrició, va suposar un gran problema sanitari. Era necessari tractar els malalts i a més, calia evitar que es propaguessin les malalties infeccioses, per a evitar epidèmies (Hervás, 2004).²⁵

Per a tal finalitat, la Conselleria va crear les Estacions Sanitàries, situades als hospitals de Reus, Tortosa i Tarragona, que s'encarregaven de revisar, fixar i classificar i en el cas de malaltia, d'aïllar i tractar els malalts fins a la seva curació. Aquests centres, estaven habilitats per a que els refugiats hi poguessin residir fins a 2 dies. Tots els serveis prestats i la medicació eren gratuïtes, tot i la dificultat per a poder aconseguir medicaments, anestèsics, eines i personal mèdic per a l'assistència. A més a més, hi va haver una important manca de personal d'infermeria ja que aquesta tasca s'havia realitzat anteriorment per monges i religioses (Hervás, 2004).

Durant l'època de la Conselleria, van ser de gran importància les campanyes que des del Govern van impulsar-se per a controlar i tractar algunes de les patologies més prevalents entre la població com eren: l'antituberculosa, l'antivenèrea i l'antileprosa, l'antivaricosa. D'altres campanyes, com l'antipalúdica, l'antirràbica i la lluita contra el càncer, van continuar la seva trajectòria (Hervás, 2004).

En aquella època, l'atenció al malalt mental va ser una de les grans preocupacions sanitàries degut a que el conflicte bèl·lic va provocar nous casos.²⁶ Això va fer incrementar les despeses per aquest sector i la política sanitària va estar destinada a la inserció social i laboral d'aquests malalts, i permetre'ls fer vida més enllà de l'internament en centres psiquiàtrics (Hervás, 2004).

El Consell de Sanitat de Guerra, va encarregar-se de la mobilització del personal sanitari²⁷ per anar al front i se'ls classificava en dos grans grups:²⁸

- A: Eren aquells que anaven a primera línia del foc i a hospitals de primera i segona línia.

²⁵ Les malalties i afeccions més nombroses entre els refugiats eren: sarna, lepra, tracoma, pol·ls, verola, diftèria, tifus, anèmia, raquitisme, febre tifoïdal, xarampió, gastroenteritis, bronquitis, tuberculosi i malalties circulatòries (Hervás, 2004).

²⁶ Entre 1935 i el 1936 va augmentar el nombre de malalts mentals a Catalunya de 3954 a 4544 (Hervás, 2004).

²⁷ Metges, farmacèutics, odontòlegs, veterinaris, practicants, auxiliars de farmàcia i infermers (Hervás, 2004).

²⁸ A banda, existia el personal no qualificat que s'encarregava de reforçar els hospitals de rereguarda i de les zones rurals (Hervás, 2004).

- B: Especialistes de zones de guerra que es classificaven segons l'especialitat, lleves i edat.

Després del fet de maig de 1937,²⁹ la sanitat va passar a mans de la Sanitat Militar de l'Exèrcit i depenia del Ministeri de Defensa. Amb l'experiència de la Primera Guerra Mundial, es va seguir una premissa a l'hora d'organitzar les estructures, de manera que els hospitals s'havien de situar el més a prop possible del camp de batalla per a impedir que es sobrepassessin les 5 o 6 hores des de que la persona era ferida i posteriorment, era tractada (Hervás, 2004).

Els punts d'atenció al combatent durant aquesta època foren (Hervás, 2004):

- L'assistència a primera línia, en el qual es recollien els ferits en lliteres i es duïen al punt sanitari del batalló, on s'hi practicaven cures bàsiques.
- Els llocs de socors o de batalló, que es trobaven molt prop de la línia del foc i generalment es trobaven en llocs resguardats, on es feien les cures d'urgència i es classificaven els ferits. En aquest punt, es disposava de lliteres per a les baixes però no d'ambulàncies. Llavors, els ferits que eren capaços de caminar per si mateixos, eren guiats fins als punts de socors de brigada, que estaven a kilòmetres de distància.
- Del lloc de socors s'enllaçava amb el punt sanitari de brigada, o lloc de classificació. En aquest punt es rectificaven i completaven les cures, es practicaven torniquets i immobilitzacions i s'administrava seroteràpia i calmants. També s'hi classificaven els soldats per diagnòstic i s'hi especificava: l'hora en el qual s'havia produït la ferida, els fàrmacs emprats i la manera en la qual s'havien de transportar.³⁰
- El següent nivell d'assistència era el lloc de socors divisionari o hospital de primera línia, que es trobava a menys de 10km de la línia del front dels quals només n'hi havia un per divisió. Aquí s'hi rectificaven de nou les cures i es tornaven a classificar els ferits en: greus, que se'ls operava allí mateix, i lleus, que eren evacuats als hospitals de sang o d'evacuació situats a la rereguarda. Aquestes instal·lacions havien d'estar situades en zones d'una seguretat mínima el més prop possible del front, disposar de recursos materials i

²⁹ Enfrontament entre les forces de la Generalitat i les milícies anarquistes (Hervás, 2004).

³⁰ Sovint estaven situats en tendes o cases aïllades però amb bona connexió a carreteres i camins ja que, en aquest punt ja era possible l'ús d'ambulàncies lleugeres (Hervás, 2004).

personals³¹ suficients per a realitzar intervencions definitives com amputacions o laparotomies i havien de garantir que els ferits que ja havien estat atesos abandonaven les instal·lacions amb la garantia suficient de poder-se recuperar en els hospitals de rereguarda.³²

- L'hospital quirúrgic mòbil (*autochir*), es tractava d'una furgoneta adaptada que es solia moure prop de la primera línia del front. Contenia material de quiròfan com: l'instrumental, les gases, la taula d'operacions, les llums, els autoclaus i l'estufa seca. També estava dotada d'aparells per a col·locar embenats de guix i un sistema electrogènic per a poder actuar en cas de manca d'electricitat. Darrere i juntament amb l'*autochir*, hi anaven les ambulàncies i els camions que duïen els professionals sanitaris i la resta del material hospitalari (Hervás, 2004; Ramió i Torres, 2015).
- Existia també la columna d'evacuació del cos d'exèrcit,³³ distribuïda pels hospitals de divisió, que es dedicava al trasllat dels ferits més greus als quiròfans avançats i transportava als més estables als hospitals de campanya o de sang o als punts d'evacuació.
- Quan els ferits arribaven als punts d'evacuació de l'exèrcit, situats en estacions de tren allunyades del front, els malalts eren responsabilitat del Servei d'Evacuació i Transports que depenia de la Sanitat Militar, organisme que s'encarregava d'organitzar les columnes de trens i trens hospitals que connectaven la línia del front amb els hospitals de rereguarda, de manera que duïen tropes noves i s'emportaven als ferits.
- Els hospitals de campanya o de sang, tenien un emplaçament fix tot i que, depenien sempre dels moviments de la primera línia del front.³⁴ Els quiròfans d'aquests hospitals tenien un capità metge cirurgià, tres ajudants, un capità metge, dos tinents practicants i infermeres, ja fossin voluntàries o militars.

³¹ Els equips estaven formats per: un capità metge, un tinent metge ajudant, dos practicants (un d'ells amb la feina d'anestesià), un transfusor de sang i infermeres (Hervás, 2004).

³² Aquests hospitals es trobaven en llocs tant diversos com: tendes de campanya, masies, ermites, esglésies, convents, fàbriques, teatres, escoles, monestirs, túnels de tren... (Hervás, 2004).

³³ Formada per ambulàncies i autobusos, que contaven amb un metge oficial, portalliteres i conductors.

³⁴ Solien estar en pobles importants i que tenien bona comunicació, no molt allunyats del front, en edificis grans (Hervás, 2004).

- L'última destinació dels ferits, eren els hospitals d'evacuació o de rereguarda, com el seu nom indica estaven situats més lluny i darrere de la primera línia del front.³⁵ En aquests centres eren classificats i segons la seva gravetat eren atesos allí o bé destinats a altres hospitals. Els més lleus podien recuperar-s'hi i els més greus s'hi restablien, fins que podien tornar a ser enviats al front. Tal i com afirma Anna Viñas (Valls, 2008): "Eren malalts o ferits més lleus. Al matí, a la sala de cures, el metge que hi havia els visitava, mirava els seus historials, i et preguntava com tenia la ferida i li havies de dir la grandària de la ferida. Es posaven en fila i nosaltres els hi anàvem passant."(p.70)

Durant la Batalla de l'Ebre, l'organització sanitària es basava en l'anomenat "Sistema de tres punts avançats", es volia aconseguir així reduir al màxim el temps que transcorria entre que es produïa la ferida i el tractament d'aquesta. Aquest sistema consistia en (Hervás, 2004):

- Post de classificació de ferits (de Brigada o Divisió).
- Hospital número 1 (per als ferits més urgents).
- Hospital número 2 (per als ferits menys urgents).

D'aquesta manera, els ferits que arribaven al post de classificació i a l'hospital número 1 havien d'atendre's abans de 5 hores, els que arribaven a l'hospital número 2 no havien d'esperar més de 10 hores. Després, eren dirigits als hospitals de rereguarda.

És prou evident que en aquesta època l'estructura i la organització sanitària té més punts d'atenció que en temps anteriors. Malgrat tot, les instal·lacions sanitàries esmentades anteriorment no tenien un emplaçament fix i permanent, de manera que podia canviar el recorregut a seguir per part dels ferits, segons les necessitats del conflicte.³⁶ A mesura que avançava el conflicte, hi havia menys professionals sanitaris i menys punts d'atenció per a atendre a ferits i malalts, ja que l'exèrcit franquista anava guanyant territori a la República (Hervás, 2004).

³⁵ S'emplaçaven en edificis grans preparats per a atendre a un gran nombre de ferits (Hervás, 2004).

³⁶ En alguns casos es podia passar directament des de la primera línia del front fins als hospitals de campanya (Hervás, 2004).

Els Serveis Sanitaris dels Brigadistes Internacionals,³⁷ procedents de 53 països diferents, no van arribar a Catalunya fins l'abril de 1938, amb la finalitat de col·laborar amb l'exèrcit republicà. La primera preocupació que van tenir va ser la de crear una xarxa hospitalària amb centres d'ús exclusiu per a als seus propis combatents, amb el seu propi personal mèdic, infermer i fins i tot, fisioterapèutic al capdavant. Malgrat això, degut al nombre insuficient d'infermeres, van encomanar-se tasques d'infermeria i d'auxiliars d'infermeria a persones del país sense preparació prèvia, que va compensar-se amb l'assistència a cursos i pràctiques que van permetre a aquestes persones adquirir els coneixements necessaris per a complir la seva tasca (Hervás, 2008; Requena i Prades, 2014).³⁸ Com explica Maria Sans: "Ens tractàvem tots de camarada perquè no sabíem el nom i no ens enteníem. Cada dia a la tarda els metges ens donaven una hora de classe. La primera cosa que ens ensenyar va ser a mesurar la temperatura i anotar-la. També aprenies com treballava la infermera" (Valls, 2008, p.107).

Finalment, quan les tropes franquistes van anar avançant pel territori de Catalunya, molts professionals sanitaris van fugir a l'exili, evacuant amb ells tots els ferits (Hervás, 2004).

Al cap de pocs dies, ens vàrem assabentar que els nacionals anaven avançant i llavors va començar la retirada. (...) Nosaltres anàvem en una ambulància, infermeres soles. Els ferits anaven en unes altres. I vam anar fins a Llagostera. Vam ser-hi dos o tres dies, però allò també estava abandonat, no hi havia ni gasses per curar, no hi havia res. (...) Un dia em van dir que havíem de ser evacuats, jo vaig continuar endavant, no sé per què ni com, tot i que deien que pel sol fet de los rojos, aniríem a la presó (Valls, 2008, p.72).

Tanmateix, en alguns hospitals s'hi van quedar un nombre de ferits, amb personal sanitari per a la seva atenció, que van decidir no marxar cap a l'exili. Els grans hospitals, van ser evacuats en part però s'hi van quedar aquells malalts i ferits que es sabia que no aguantarien el transport i els que voluntàriament van optar per no ser transportats (Hervás, 2004).

³⁷ Una d'aquestes brigades, la brigada Lincoln dels EEUU, va ser una de les més conegudes de l'època. Va dur les seves pròpies infermeres, que no van dedicar-se únicament a la tasca sanitària sinó que també van instruir a les milicianes espanyoles en un intent d'eradicar l'analfabetisme (Garcia, 2017).

³⁸ L'arribada d'estrangers, va suposar avenços mèdics en forma de tècniques quirúrgiques i psiquiàtriques, la implantació d'hospitals ambulants i les transfusions de sang, entre altres (Hervás, 2008; Jackson, 2008).

3) Infermeria durant la Guerra Civil

Durant el període comprés entre el 1936 i el 1939, el personal d'infermeria va ser cridat en massa per a poder assistir al gran nombre creixent de malalts i ferits, sorgits de la batalla (Andina, 2004). La tasca infermera, va estar en mans de diferents professionals, entre ells: els practicants, que podien realitzar cirurgia menor i dispensar medicació, les matrones, que s'encarregaven de tot allò que girava al voltant del part i les parteres, i per últim, les infermeres, que tenien cura dels malalts.³⁹ En el cas dels practicants i les matrones, necessitaven una titulació per a exercir però, en el cas de les infermeres, es podia considerar com a tal: "qualsevol persona que realitza l'atenció dels malalts, sense fer referència a cap tipus de formació o reconeixement reglamentari" (Giménez, 2016). Per aquest motiu el nom d'infermera, servia tant per a anomenar a les infermeres titulades com per a les que no havien rebut la formació suficient, tot i no tenir les mateixes funcions (Ruíz-Berdún, 2017). Durant el conflicte de la Guerra Civil, la formació dispensada per les diferents organitzacions d'infermeria, que després anomenarem, patien un gran desordre tant en el bàndol nacional com en el republicà.

3.1) Bàndol nacional

En aquesta zona, per a poder optar a ser infermera, s'havia de demostrar la convicció cap a una única ideologia, definida per la Falange Española i la Comunió Tradicionalista (Almansa, 2005). En tot moment, havia d'estar present el valor de la caritat cristiana en el cuidatge dels ferits, sempre de la mà del deure i de la responsabilitat, obtenint així el reconeixement professional de Déu (López, 2016).

Diferents organitzacions⁴⁰ van dedicar-se a impartir diferents cursos accelerats d'infermeria, dirigits únicament per Sanitat Militar amb un nombre d'alumnes màxim de 50 (López, 2016). Les germanes de la Caritat i altres ordres religioses es van encarregar del treball als hospitals i feien tasques d'administració, ja que tenien experiència en la gestió, atenció i formació en els cuidatges (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). En paraules de Trinidad Gallego: "En aquell temps va haver un esclat de noies que estudiaven infermeria. (...) Però una vegada obtingut el títol no hi havia

³⁹ Més enllà de l'assistència mèdica, els proporcionaven recolzament moral, escrivien correspondència, guardaven objectes personals, s'ocupaven de tasques de confecció, etc (Martínez, 2013).

⁴⁰ com la Creu Roja, la Facultat de Medicina, la Secció femenina de la Falange Espanyola i de les JONS, la Casa de Salut de Valdecilla i l'Organització Frentes (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015; Hernández i Segura, 2013).

manera d'entrar a treballar en un hospital perquè la feina d'infermera estava acaparada per les monges" (Ramió i Torres, 2015, p.40).

Així doncs, van aparèixer diferents titulacions per a una mateixa tasca,⁴¹ d'entre elles, destaquem: El *Cuerpo de Damas Auxiliares de Sanidad Militar*, que va ser fundat el 18 de juliol de 1937 per una infermera de la Creu Roja, per petició del mateix general Franco, que pretenia organitzar els serveis d'infermeria als hospitals (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). D'aquesta manera, les seves infermeres van ser les primeres dones que van accedir a l'exèrcit espanyol, degut a la militarització que es duia a terme en aquest bàndol (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015).

Fins llavors, totes les infermeres havien estat sempre voluntàries, ja fos per altruisme o per compromís polític, molts cops sense formació o bé amb formació incompleta (Andina, 2004). Segons Carme Manyà: "Sí. *Bueno*, voluntària no em van voler, però anava a plegar gasses, anàvem tres o quatre amigues. Les posàvem a dins dels pots i després les esterilitzàvem, posàvem lo pot a dins l'aigua i el bullíem. (...) I llavors, les que eren mes grandetes que jo, que no ens portàvem gaire, però aquelles eren més grans, *pos* lo semblava que eren molt més velles i potser me portaven un any a mi (...) a totes estes les van fer infermeres però a mi no em van voler" (Informant 1). També, en paraules de Toni Cortés: "I eren filles del poble que no tenien titulació, però com més grans i més disposades, tenien més funcions, perquè lo que deprenien, no crec que cap arribés a ser infermera de quiròfan, però sí que te puc dir que tenien molt més paper " (Informant 2).

Per a accedir a la titulació d'infermera i poder realitzar un examen per a tal, es requerien unes condicions: ser dona, tenir 16 o més anys, posseir el títol de Batxillerat o Graduat escolar, estar exempta d'antecedents penals, tenir una bona conducta moral privada i pública i no patir cap malaltia incapacitant. Lògicament i en la majoria de casos, només les noies de classe mitja-alta podien complir-les totes (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015).

Les dones que volien ser infermeres havien de tenir a més a més,⁴² les següents qualitats personals, havien de ser: dolces, altruistes, bondadoses, discretes i

⁴¹ Las Damas Enfermeras Españolas, Enfermeras Profesionales, Enfermeras de la Cruz Roja Profesionales o Damas Auxiliares Voluntarias, Enfermeras Hospitalarias, Visitadoras Sociales, Enfermeras de Guerra, etc (Andina, 2004).

⁴² Segons Mercedes Milà, que va ser *Inspectora General de los Servicios Femeninos* (López, 2016).

afectuosos amb tots els pacients. Pel contrari, les “ineptes, gandules i desobedients”, eren immediatament donades de baixa al servei (Almansa, 2005; Lòpez, 2016).

Les qualitats més destacades de la infermera són: discreció/reserva, paciència, prudència, abnegació, bondat, justícia i respecte. Aquestes obres reflecteixen el perfil de la dona de la època: activa, amb caràcter, però a la vegada obedient. La obediència, a més a més de ser un tret que se suposava implícit en la dona de la època, era un requisit fonamental en unes professionals totalment dependents del metge, al que havien d'obeir sense qüestionar. La discreció seguia sent una actitud imprescindible (Ramió i Torres, 2015, p.43) .

Durant la guerra, la titulació era de caràcter provisional, es realitzava un curs de dos anys de durada, de 8 mesos cadascun, en el qual s'ensenyaven tècniques d'infermeria, coneixements militars, pràctiques hospitalàries en hospitals militars, classes de religió, formació política, cultura general, art i literatura, coneixements de la llar, confecció i cuina i deontologia. Una vegada acabat aquest curs, rebien la titulació de: *Damas de Sanidad* de 1a o de 2a classe. (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015; Segura, Hernández i Beneit, 2011).

Duien un uniforme militar conformat per una jaqueta de color verd, una faldilla, un còfia i una bossa creuada amb l'emblema de la Sanitat Militar a la solapa i una capa durant l'hivern (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). En els hospitals,⁴³ l'uniforme consistia en una bata, davantal i còfia blanca, en paraules de Toni Cortés: “Les que feien d'infermeres filles del poble, vaig veure-ho per fotografies, sí portaven una espècie de bata i a damunt un davantal, sí anaven una mica uniformades, estes” (Informant 2) ; prescindint de joies i complements i únicament es permetia dur un rellotge amb busca de segons, una ploma estilogràfica i una llibreta (Lòpez, 2016; Martínez, 2013).

Destacava que per al malalt era important la bona presència de la infermera també donava molta importància a la higiene, deia que la infermera havia de tenir un amor extremat per la neteja. Remarcava també, juntament amb la disciplina del uniforme, que la infermera havia de mantenir silenci, per exemple havia de caminar sense fer soroll, havia de mantenir una sèrie de comportaments que no molestessin el malalt, sense fer soroll. Les monges de l'hospital ens ensenyaven a caminar de manera que no féssim soroll amb les talons (Valls, 2008, p.133).

⁴³ Aquest uniforme només podien dur-lo en el seu lloc de treball, mai estaven autoritzades a usar-lo fora d'aquest: bars, cinemes... (Lòpez, 2016; Martínez, 2013)

En cada torn, es valorava la puntualitat i no els estava permès d'abandonar el seu lloc de treball fins que no fossin rellevades o fins que el seu torn acabés. En algunes ocasions, a la rereguarda, els torns podien arribar a ser de 9 del matí fins a les 9 de la nit, seguit d'un descans de 24h dins d'un torn rotatori.⁴⁴ En canvi a l'avantguarda, l'horari depenia totalment dels atacs dels enemics i dels ferits que acudien després d'aquests, que obligava a seguir un horari flexible arribant a torns de 24 hores sense descans (Lòpez, 2016).

Les seves funcions consistien en l'assistència al malalt basats en cuidatges mèdics, higiènics i personals i assistir al personal mèdic i altres professionals sanitaris de forma desinteressada (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015; Lòpez, 2016). Les infermeres titulades, treballaven tant en sales d'hospitalització com en quiròfans, organitzant la feina i seguint les prescripcions i pautes mèdiques. També realitzaven cures, administraven medicació intravenosa, feien embenats i guixos, extreien metralla i instrumentalitzaven els quiròfans (Lòpez, 2016).

Val a dir que, la tasca de les infermeres voluntàries en els hospitals militars no va ser remunerada i per tant, aquest lloc no podia ser ocupat per persones que cercaven un interès econòmic (López, 2016).⁴⁵ Com expressen Torres i Valls: "A més a més, la infermera havia de mostrar desinterès per l'aspecte econòmic, ja que és una professió vocacional, d'ajuda a l'altre" (Ramió i Torres, 2015, p.43). Aquestes, eren allotjades en cases particulars situades prop de l'hospital on treballaven i d'altres, en locals o habitatges requisats, que en molts casos no complien les mesures bàsiques de confort (Ruíz-Berdún, 2017; Lòpez, 2016).

D'altra banda, les infermeres professionals, treballaven en centres sanitaris dependents de la Creu Roja i cobraven un sou que els permetia viure pel seu compte. Inclús en aquests centres, poc a poc les infermeres voluntàries van desplaçar-les ja que aquestes no demanaven tenir un sou, fet que va propiciar diversos enfrontaments entre elles (Ruíz-Berdún, 2017).

Destaquem el paper de l'ordre religiosa de les *Margarites*,⁴⁶ dirigida per Maria Rosa Urraca Pastor, que també es dedicava a la formació infermera. Treballaven a primera

⁴⁴ En alguns centres, la jornada era de 8 del matí fins que queia la nit, moment en que marxaven a casa (Lòpez, 2016).

⁴⁵ La única remuneració econòmica es donava, en cas de que les *Damas Enfermeras* es trobessin mobilitzades en destinacions allunyades del seu domicili, consistia en 25 pessetes mensuals per a atendre vestuari i despeses personals (Lòpez, 2016).

⁴⁶ Les Margarites era una organització ultraconservadora (Martínez, 2013).

línia de foc on es dedicaven a animar moralment als soldats, així com a repartir cartes, roba, aliments, i d'altres productes (Martínez, 2013).

En acabar la guerra, aquestes infermeres van ser reconegudes, essent condecorades amb medalles de la Creu Roja al Mèrit Militar, medalles de Campanya, medalles de Patiments i la medalla de Creu de Guerra, per la seva important tasca altruista i patriòtica, destinada al cuidatge dels malalts (Lòpez, 2016).⁴⁷

Anys després de la finalització del conflicte, l'any 1942, Franco va donar validesa oficial a aquesta professió. Una gran part de les infermeres van trobar sortides professionals a la seva vocació treballant a residències sanitàries i ambulatoris, pertanyents a la Seguretat Social i als hospitals militars (Casas, 2003; Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). D'altres en canvi, van tornar a les seves cases i a les seves ocupacions anteriors, recordant aquest període com el més intens de les seves vides.

3.2) Bàndol republicà

Entre el 1915 i el 1936 la infermeria va patir molts canvis, entre ells la proliferació d'escoles d'infermeria per tot el territori. En l'esclat de la guerra i durant les primeres hores del conflicte, a Catalunya, la radio va ser el principal mitjà de comunicació i a través del qual moltes dones republicanes van poder optar a donar serveis com a infermeres (Hervás, 2004; Ramió i Torres, 2015). “Es va fer una crida per ràdio a les dones republicanes que volguessin oferir els seus serveis com infermeres. Van ser moltes les que es van presentar. També la població va respondre amb generositat, acudint a l'Hospital Clínic a donar sang” (Ramió i Torres, 2015, p.53).

El fet que en aquesta banda no existís la figura de les religioses (Casas, 2003), que anteriorment s'encarregaven de les tasques de la infermeria, va generar la necessitat d'establir unes campanyes de ràpida preparació -tot i que de manera desorganitzada- per al personal d'infermeria. Aquests cursos intensius⁴⁸ estaven destinats a formar les futures “infermeres populars” i els atorgava nocions bàsiques de cuidatges (Díaz, 2005; Martínez, 2013). Com explica Carme Barull: “La formació no va durar gaire, perquè necessitaven personal, ja que les monges havien marxat, excepte algunes que anaven vestides de carrer” (Valls, 2008, p.76).

⁴⁷ En funció del lloc de treball de les infermeres, s'atorgava una medalla o una altra (Lòpez, 2016).

⁴⁸ Gràcies a aquests cursos, no només les dones de classes altes podien accedir a una titulació, sinó que també ho feien les de classe obrera (Díaz, 2005).

A diferència del bàndol nacional, en aquest no va existir una situació d'excés de personal, fet que va propiciar que els ferits no sempre poguessin ser atesos (Casas, 2003; Ruíz-Berdún, 2017). Aquesta situació, va afavorir que noies recent sortides de la infantesa i de classe baixa es formessin com a "infermeres del poble" a càrrec d'algunes organitzacions com: *Enfermeras del Socorro Rojo, Agrupación Mujeres Antifascistas o Mujeres Libres* (Díaz, 2005).

Pel que fa als cuidatges, no variava gaire del bàndol nacional, es realitzaven les tasques pròpies del personal sanitari. No obstant això, el que sí que era diferent del bàndol nacional, era el tracte igualitari rebut cap a la dona (Díaz, 2005).

El Consell Sanitari de Guerra, va impulsar diversos cursets i conferències formatives i de divulgació amb relació a la guerra organitzat per l'Acadèmia i Laboratori de Ciències Mèdiques de Catalunya amb 15 sessions científiques i 6 conferències de divulgació, tractant temes com: la guerra bioquímica, les ferides, les fractures de guerra, la profilaxi de les infeccions quirúrgiques, les tècniques de transfusió sanguínia, les agressions a la regió abdominal i a la zona cranioencefàlica, les característiques de les ferides toràciques, la prevenció dels focus infecciosos i instruccions sobre alimentació i protecció dels infants orfes o abandonats (Hervás, 2004). En paraules d'Anna Viñas:

Tots els professors eren metges: el Dr. Morales era el professor del cos humà; d'anatomia teníem el Dr. Bassols, que ens donava classes de medicina, ens explicava casos clínics. Per a les pràctiques, hi havia el metge de cada especialitat, per exemple el Dr. Conill, que era obstetre, ens va donar classes pràctiques. En aquestes classes nosaltres no fèiem res, només ens ensenyaven com ho havíem de fer, també ens fixàvem en les infermeres que treballava amb aquest metge (Valls, 2008, p.68).

En acabar la guerra, el fet d'haver servit a la República va ser motiu suficient per a que fossin represaliades, repercutint en la seva vida laboral, invalidant la seva titulació infermera (Martínez, 2013), com expressa Anna Viñas (Valls, 2008, p.73) "Després em van dir que si volia treballar m'havia de treure el títol, perquè ni als metges, ni als enginyers, ni a ningú, no els valia el títol"; i/o personal, en forma d'empresonament com explica Carme Casas: "L'acusaven d'haver fet d'infermera durant la guerra. Com que havia format part del comitè organitzatiu de l'hospital la van condemnar a diversos anys de presó" (Valls, 2008, p.115); desterrament o inclús pagant amb la seva vida (Ruíz-Berdún, 2017). D'altres, en canvi, van decidir marxar a l'exili, en paraules de

Carme Casas: “Les infermeres espanyoles tenien una formació d’una gran qualitat, per la qual cosa van donar molts llocs de treball a les infermeres refugiades (la majoria catalanes)” (Valls, 2008, p.117).

4) Recull de les principals patologies durant el període del conflicte

Quan es parla de guerra sempre es fa referència als cossos militars, a les armes i sobre tot als vencedors i als vençuts. Però, els morts, els malalts, els ferits i l’assistència sanitària marquen de per vida als combatents que hi són presents, per tant, creiem important fer esmena de les ferides i patologies més freqüents (Larraz, 2012).

La gran majoria de les persones que van ser assistides eren ferits de guerra, l’etiologia de les seves ferides solia ser variable: per bales de fusell, pistola o metralladora, perdigons, fragments d’obusos de canó, estelles de granades o l’ona expansiva dels projectils. Com a norma general, tenien el seu origen en l’enemic, però també en alguna ocasió era “foc amic” o inclús provocades per els propis ferits. En el cas dels projectils les seves trajectòries eren molt variades: “tangents” que tan sols fregaven la roba, “en sedal” que no tocaven ós, “cecs” sense forat de sortida i les més freqüents amb entrada i sortida, aquestes afectaven al cap, al coll i a l’abdomen (Larraz, 2012). En paraules d’Anna Viña: “Les ferides de guerra dels soldats eren de tota mena: a un li faltava un braç, a un altre una cama, un altre tenia només una ferida de metralla en un braç, o en una cama, o al pectoral” (Valls, 2008, p.70).

D’altra banda, les dolències més típiques eren: la congelació a causa de les temperatures extremadament baixes i els cops de calor per raó inversa; la pneumònia i pleuritis a causa de la humitat de les zones, el tifus a causa del consum d’aigües no potables, el paludisme per la picada de mosquits, la tuberculosi, l’artritis reumàtica, els peus de trinxera, la gangrena seca en extremitats inferiors, els amputats traumàtics, les hemorràgies, les fractures obertes, els aixafaments, les cremades, la sarna, els polls, la desnutrició, la deshidratació o simplement l’esgotament (Larraz, 2012). I potser més important, sobretot, que les ferides era la por, com expressa Carme Manyà: “Sempre seguit. Ai si en vam tenir de por! Mos deien, no sé qui mos ho aconsellava això, però mos deien: sempre que sentiguésseu l’aviació poseu-tos davall l’escala, que és allí on cauen *menos* les cases”. (Informant 1) A banda, por també a les bales, a les lesions i a la mort i al patiment que provocava la separació de la família (Larraz, 2012).

5) Principals innovacions tècniques en medicina de guerra

Durant aquesta època van començar a tenir èxit les transfusions de sang, quan moltes de les persones utilitzades com a donants eren dones (Hervás, 2004). A vegades, les mateixes infermeres encarregades de fer les transfusions que es sotmetien a la donació amb més freqüència del que era prudent, fet que a moltes els va suposar contraure malalties i inclús la mort (Jackson, 2004). Hi havia diversos mètodes emprats durant el conflicte (Álvarez, 2017):

- El mètode vena a vena que consistia en la transfusió directament del braç donant al receptor, que era un mètode que davant d'un gran nombre de ferits no era pràctic.
- El mètode de Duran Jordà, que consistia en recollir sang de donants de forma asèptica de la rereguarda, per a després mantenir-la preservada i biològicament activa fins a l'administració, emmagatzemada en tubs de vidre autoinjectables de 300cc de sang. La sang es conservava en les neveres entre 1 i 2°C i es transportava fins al front en vehicles especials: camions dotats de càmeres de refrigeració. Aquest mètode va acabar substituint al nombrat anteriorment (Baños i Guardiola, 2006).
- El mètode de Norman Bethune, que va impulsar el primer mètode de transfusió de sang, amb sang provinent d'un banc hemàtic que posteriorment es transportava en un vehicle climatitzat fins al receptor (Monge, 2015).

També, hem trobat bibliografia respecte les transfusions amb sang provinent de cadàvers, però va deixar-se de fer davant el fet que la sang es coagulava i no es podia transfondre (Domínguez, 2012).

La Batalla de Terol es va lliurar sota condicions meteorològiques extremes i va produir terribles casos de congelació de membres amb gangrena seca que van ser tractats farmacològicament amb antisèptics derivats de la acridina, vasodilatadors com la padutina i amb unes tècniques quirúrgiques com: resecció parcial o total de les zones afectades, simpatectomia periarterial i fins i tot l'amputació del membre amb una tècnica inusual anomenada "peus de Terol". Finalment, també hi havia tractaments físics com per exemple: el bany amb aigua amb sal a temperatures de 35-38°C i diatèrmia d'ona curta, mitjançant l'aplicació d'ones tèrmiques sobre els peus (Larraz i Ibarrola, 2005).

Una de les epidèmies més importants va ser la sarna, que era de fàcil contagi i es tractava amb la neteja amb aigua de les lesions de la pell amb un raspall i acte seguit es realitzava un tractament tòpic. Les ferides es solien desinfectar mitjançant aigua oxigenada, pomada, iode i alcohol. A més, s'injectava sèrum antitetànic i antigangrenós (Torres, Ramió i Valls, 2012).

Per al tractament de les pneumònies s'utilitzaven cataplasmes amarats de mostassa que provocaven una sensació de forta calor i posteriorment, els malalts es recuperaven (Torres, Ramió i Valls, 2012).

Els principis actius més habituals eren: la insulina, la cloramina, el benzoat sòdic, el fosfat magnèsic, el gluconat càlcic, el perhidrol de magnesi, el rivanol, el tumerol i l'àcid benzoic. A partir d'aquests, les infermeres realitzaven les mescles per a obtenir el fàrmac corresponent, que s'administrava majoritàriament en forma d'injecció (Guerra, 2010). Infermeria era la encarregada de proporcionar la morfina als pacients, sempre sota pauta mèdica, a excepció dels malalts més inestables, a qui se'ls donava a demanda. En casos d'hemorràgies molt importants, se'ls administrava de manera intravenosa o subcutània sèrum i càmfora (Larraz, 2012).

En alguna situació d'urgència, les infermeres o els practicants podien administrar sedació sota la supervisió dels metges. Elles eren les encarregades, també, de preparar el material quirúrgic per a cirurgies: pinces, equip de transfusió sanguínia i sèrum, material ocular, anestèsics -cloroform-, desinfectants com l'alcohol, gases, guants, embenats i fèrules per immobilitzar extremitats (Scott-Ellis, 1996).

També, es realitzaven cures en l'ambient humit que impedièn la infecció i amputació de membres i fins i tot, la mort. Aquest mètode, s'anomenava "Métode Español", creat pels doctors Trueta, Bastos i W.Orr, consistia en una neteja quirúrgica de la ferida i en una cura oclusiva i retardada de la mateixa amb un guix que no es treia en dos mesos (De la Concepción, Cervelló i Albert, 1980; Moltó, 2013).

RESULTATS I DISCUSSIÓ

Els resultats d'aquest treball reflecteixen l'anàlisi dels diferents ítems tractats a l'entrevista dirigida a la Sra. Carme Manyà, una dona de 94 anys resident al poble de Bot que va treballar com a voluntària en un hospital de la zona nacional durant el conflicte de la Guerra Civil Espanyola. A més a més, fruit de l'espontaneïtat, s'ha reflectit també la informació aportada pel seu fill, al Sr. Toni Cortés, escriptor i investigador de la història del poble de Bot. Per a un estudi acurat del contingut d'aquesta entrevista es decideix dividir en diferents apartats els punts més destacats respecte als objectius plantejats en aquest treball i, al mateix, temps, fer-ne la discussió amb els continguts aportats en el marc teòric.

Context social

Carme Manyà, tercera d'una fratria de cinc germans, va néixer l'any 1924 a Bot a casa seva, ja que l'assistència sanitària no existia. Va assistir al col·legi fins als 14 anys, que va coincidir amb l'inici del Front de l'Ebre. Tot i que ella va anar a l'escola fins que va ser possible, el seu pare excepcionalment, era un dels pocs homes de l'època que s'havia llegir i escriure, tal i com explica Toni Cortés: "(...) L'analfabetisme era molt alt, però era més alt entre els homes que entre les dones (...) I això era conseqüència de que les dones, o sigui les xiquetes, que pel que fóra son pare era jornaler, i no havien d'anar molt al camp perquè no en tenien, sí tenien l'oportunitat d'anar a escola, poquet. Mentre que els nois, anaven al camp. La majoria de la generació d'ella i les que van seguir, la majoria de nois deprenien llavors quan anaven a la «mili», lo que en deprenia" (Informant 2).

La nostra informant vivia a casa amb els seus dos pares i els seus dos germans, tot i que eren cinc dels quals dos van morir. Durant el conflicte van quedar-se la seva mare, la seva germana i ella, ja que el seu germà estava al servei militar.

Igual que ella els seus fills, també van néixer a casa, el primer fill amb l'ajuda d'una dona que no era llevadora i el segon ja amb una llevadora. Pel que fa als metges donaven assistència al propi domicili. En aquells temps es tenia una creença sobre les parteres que consistia en: "Que no s'havien de rentar durant lo *menos* quaranta dies!" (Informant 2). Fet que possiblement provocava un augment de la mortalitat materno-infantil, degut a la falta d'higiene.

Durant aquella època, el bestiar compartia espai dins de les cases ja que no es gaudia de quadres separades dels habitatges de les persones. L'economia familiar subsistia

de manera autosuficient: “Ai «pos» que teníem quatre trossos de terra i d’allò vivíem, i teníem un hort també i mira, anar tirant. A ma mare li agradava molt lo vulgheu fer-ho, bueno li agradava...l’obligava la situació. (...) Pensa que no teníem oli i saps com fèiem l’oli? Pos mira, en la maquineta de fer botifarres molíem les olives, perquè no ho podíem fer, ho havíem de fer d’estraperlo això, molíem les olives i aleshores ho posàvem dins d’un saquet per a que claregés, jo anava tirant aigua calenta i ma mare anava sacsant, pa fer sortir l’oli” (Informant 1).

Context bèl·lic

El pare de la nostra informant va haver d’exiliar-se a França, on va morir, abans de que el conflicte arribés al poble de Bot, per por a una possible represàlia ja que era militant d’Esquerra Republicana de Catalunya. En paraules de Carme Manyà parafrasejant al seu pare: “Ah, me’n vaig no perquè haiga fet res mal fet, que no estic metut en res però, vull lliurar lo primer cop” (Informant 1).

Segons ens explica Carme Manyà, va assabentar-se que la guerra havia arribat al poble en el moment en que va començar a veure passar un gran nombre de tanquetes plenes de soldats nacionals per la plaça del poble. Abans d’això, la població, va refugiar-se a dalt als masos ja que era una zona més segura que el poble. A la tornada a la vila, tot i no patir les conseqüències directes de la guerra si que sentien el soroll de l’armament i temien per possibles bombardejos. Tot i això, Bot no es trobava a primera línia del foc, tal com narra Toni Cortés “(...) La primera línia més a prop que van tindre, la van tindre aquí a Cavalls i Pàndols, sentien lo soroll, inclús per la nit podien veure explosions, però no van arribar mai a copsar, sentien però no veien” (Informant 2).

A banda de la por als atacs per les bombes, existia la por a ser perseguit o denunciat per la seva ideologia política, tal com diu Toni Cortés: “(...) tothom tenia molta por, tothom callava i un crio de 13 anys encara enganxava *menos*” (Informant 2). No obstant això, el veïnat col·laborava amb l’exèrcit amb tasques com: la costura, fer la bugada,... “Totes les dones del carrer anaven fins al riu a rentar la roba. Los homes traginaven los morts cap als cementeris on anaven, los que no els anaven a buscar o sigui enganxaven a tot *quisqui* que necessitaven. Això funcionava així” (Informant 2). Aquest servei, popularment, es coneixia com el *jornal graciós*, ja que no cobraven res.

En la zona nacional, l’exèrcit franquista va rebre l’ajuda de militars alemanys, com relata Toni Cortés: “Aquí dalt, hi havia una esplanada de vàries bateries de l’ajuda *alemana*, lo famós canó del 88, que es va fer famós durant la Segona Guerra Mundial,

aquí ja l'estaven utilitzant. Hi havien bateries que les canviaven d'emplaçament, i disparaven a l'Ebre, des d'aquí dalt. I vulgues que no, se sentia" (Informant 2). A més a més, també van rebre ajuda de les tropes de Mussolini: "En los italians, que n'hi van haver...i van estar un cert temps però tampoc no van estar molt i molt. I sí que es van relacionar sí, perquè un parell de xiques o tres van tindre fills d'italians, ja saps com són los italians, pesats! (riu)" (Informant 2).

Malgrat totes les penúries que una guerra representa "En vam passar més que Caïn, (...) pobres de nosaltres!", "(...) per la por. Perquè ne vam passar molta de por..." (Informant 1) el conflicte també va deixar alguns moments anecdòtics "Llavors, quan van plegar de l'hospital mos van donar un capot a cadascuna, per a que mos fèssem un abric, lo més bonic era el meu! (riu)" (Informant 1).

Context sanitari

En aquest bàndol tots els professionals sanitaris –i altres professions– es militaritzaven, ja que l'exèrcit no tenia prou personal sanitari com per aguantar la guerra: "Sí, i los militaritzaven. I el que era capità era perquè segons lo metge li donava los galons. Perquè agafes qualsevol guerra i et trobes comandants i capitans que són advocats o professors, segons los estudis se'ls hi donaven uns *puestos* o altres. Sempre ha passat igual" (Informant 2).

La nostra informant va entrar a treballar a un hospital com a voluntària: plegava gasses, omplien els pots de les gasses, anaven a buscar les dades i direccions dels difunts per a poder informar a les seves cases, ... Tot i que ella volia ser infermera voluntària: "Sí. *Bueno*, voluntària no em van voler, però anava a plegar gasses, anàvem tres o quatre amigues. Les posàvem a dins dels pots i després les esterilitzàvem, posàvem lo pot a dins l'aigua i el bullíem. I mira nosaltres quan acabàvem un, *pos* un altre i *venga*" (Informant 1). Tanmateix, identifiquem la figura de les infermeres voluntàries quan ens explica que: "I llavors, les que eren més grandetes que jo, que no ens portàvem gaire, però aquelles eren més grans, *pos* los semblava que eren molt més velles i potser me portaven un any a mi,(...), a totes estes les van fer infermeres però a mi no em van voler" (Informant 1).

Sobre les infermeres voluntàries s'ha pogut esbrinar que: "De totes maneres, les que feien d'infermeres filles del poble, vaig veure-ho per fotografies, sí portaven una espècie de bata i a damunt un davantal, sí anaven una mica uniformades, estes. I eren filles del poble que no tenien titulació, però com més grans i més disposades, tenien

més funcions, perquè lo que deprenien, no crec que cap arribés a ser infermera de quiròfan, però si que te puc dir que tenien molt més paper” (Informant 2). Malgrat totes les tasques que desenvolupaven el quiròfan només era un àmbit de les infermeres titulades.

A diferència de les noies joves, els nois eren els encarregats d’anar al front després de les batalles per a recollir els difunts i ferits amb *camilles* estirades per tracció animal, i d’altres anaven a fer fosses fora del cementiri per a enterrar el gran nombre de morts.

Al poble de Bot, era una mestra l’encarregada de portar el registre amb totes les entrades i sortides de ferits i morts dels hospitals instal·lats al poble, fent-hi constar: el nom, la graduació, la classe de ferida, el dia d’entrada i sortida, si sortia, si era traslladat o enterrat.

En aquesta vila, hi havia tres hospitals situats a la rereguarda, que disposaven de quiròfan: “Tres: un a ca Freixes, lo de ca Paladella i un a la societat dels d’esquerra, lo que li deien lo “Sarau”, que ara hi està el mercat allí. Lo més important, era lo de ca Paladella, era el més gran i s’hi feien més coses” (Informant 1). L’entrevistada va treballar a l’hospital de ca Paladella, que era una instal·lació adaptada, adreçada a l’atenció dels oficials i algun soldat, amb més espai, més personal i més ben equipat que els altres dos.

El triatge que s’emprava en aquest centre, a banda de tenir en compte la gravetat del ferit –triatge que realitzaven els camillers–, “(...) i a l’hora de plegar-los ja els triaven los camillers que no en tenien ni idea però ja si ja veien que...si anaves a plegar un que una bomba li havia pres les dos cames o que veies que tenia el cos partit, encara que estigués viu, pues en lloc de plegar a aquell en plegaves un altre que tenia un tiro al muscle o un tiro a una cama, en lloc de plegar aquell que sabies que duraria lo que duraria *pos* plegaven a l’altre, això m’ho contava mon pare (...)” (Informant 2) també contemplava la graduació militar, –triatge que es realitzava ja a l’hospital–: “(...) com més estrelles passaven davant. I després has de pensar que això era hospital de sang d’urgència, diguéssim, i després, com més te’n vas per amunt i t’allunyes del front, trobes pobles en més hospitals” (Informant 2).

Una vegada el ferit havia estat atès en aquest hospital i s’havien recuperat, eren portats als hospitals de rereguarda, tal com explica Toni Cortés: “Mira, a Horta hi havia un hospital, a Batea n’hi havia un altre...llavors, quan ja podien traslladar-los, després, los prenien o bé a Saragossa o...Mira, van haver ferits que van acabar, ferits al front de

l'Ebre, van acabar a Logronyo. Després, segons la ferida i segons com estava lo pacient los enviaven, però podies acabar a l'altra banda d'Espanya perquè llavors eren unes altres circumstàncies i segons el què, lo lloc i segons la quantitat de gent que hi havia. Però això (*referint-se a casa Paladella*), era un hospital d'urgència i després aquí no feien estada, aquí els operaven, els feien lo primer que podien: se salvaven o se morien, i després els traslladaven" (Informant 2).

Tot i que a la zona republicana van ser rellevants les tècniques de transfusió sanguínia, en el bàndol nacional sembla ser que no van tenir un paper tan destacat: "Probablement no, les transfusions de sang a la Guerra Civil quan van començar estaven més avançades a la zona republicana que a la nacional. Per la gent de fora, pels brigadistes i lo que va revolucionar la cirurgia de guerra va ser el Trueta, o sabeu millor que jo vosaltres això. I et puc assegurar que lo de les transfusions de sang aquí no es va donar, i al bàndol republicà que sí que es va donar, se donava a les coves aquelles a Falset i Priorat". (Informant 2) D'altra banda, les tècniques mèdiques al bàndol republicà estaven més avançades: "Pues *bueno*, a la banda republicana la cirurgia mèdica estava més avançada, no per organització sinó pel material humà que tenien, més que a la zona nacional" (Informant 2).

Una de les afectacions més comunes dels soldats eren les ferides als peus i la solució casolana per als quals era, segons Carme Manyà: "Ma mare posava un tupí d'aigua al foc (...) i els feia posar els peus a remulla i els arreglava els peus" (Informant 1). A més a més, patien infeccions com els polls i la sarna: "Pensa que quan deixaves la roba a terra casi que es movia sola (*riu*). Pensa que la roba de l'hospital es rentava amb l'aigua corrent del riu i quan l'anaves a estendre sempre t'havies de fixar que encara hi havia *algo* que corria (*riu*)" (Informant 1).

La vida després del conflicte

Tot i que l'entrevistada en aquella època era molt jove, va copsar les conseqüències d'una guerra de la qual en manté el sentiment: "Un desastre, creu-me que n'hem vist...jo m'estimaria més morir -mira què et dic- que veure una altra guerra com la que vaig passar" (Informant 1) i també, al finalitzar l'entrevista repeteix: "Ja et dic, més m'estimo si em diguessin: Demà comença una guerra, et vols morir? Sí. Perquè allò era horrorós. Un munt de ferits i morts que passaven per davall de casa, pobrets... No es podia aguantar" (Informant 1).

La Carme Manyà i la població de Bot no van assabentar-se de la fi de la guerra per cap mitjà de comunicació, com explica Toni Cortés: “Tenien tanta misèria que la radio no va dir res, perquè no tenien de res. La radio va venir més tard. Ni diaris ni premsa escrita. Les comunicacions abans no movien ni a les masses ni a les multituds, perquè no es tenia accés. Els diaris que arribaven abans de la guerra amb molt de retard. Hi havia telèfons però no tants com ara. Abans de la guerra quan va arribar la llum, de telèfon només hi havia un i a l'ajuntament” (Informant 2).

Malgrat la motivació que tenia Carme Manyà per a ser infermera, un cop acabat el conflicte, mai més va dedicar-se a cap professió relacionada amb la sanitat, sinó que va anar a Barcelona a aprendre costura. I més tard, un cop casada, va dedicar-se a les tasques de casa i feines agrícoles.

Discussió sobre els resultats més rellevants de l'entrevista

El fet de disposar únicament d'una entrevista ha fet que es cregui oportú introduir dins dels resultats la discussió sobre els apartats tractats anteriorment. Així doncs, quan comparem el conjunt d'aquests resultats amb els continguts que conformen el marc teòric d'aquest treball trobem, lògicament, moltes similituds però, també, algunes diferències. Les més importants les trobem pel que fa al sistema sanitari del bàndol nacional. Constatem que existeixen diferències entre les fonts consultades i les paraules de l'Informant 2. Mentre que l'article (Serrallonga, 2015) ens parla d'una xarxa sanitària militar que tot i ser funcional, no és prou organitzada, l'informant 2 afirma que el bàndol que va guanyar la guerra perquè gaudia de millor organització en tots els aspectes que el bàndol republicà.

No obstant això, coincideixen a l'hora d'explicar l'itinerari que seguien els ferits al front, que consistia en: ser recollits al camp de batalla, ser transportats a un hospital d'urgència on eren operats, si feia falta, i on s'hi realitzaven els primers auxilis. I per últim, es traslladaven, si no corrien cap risc, en ambulància als diferents hospitals principals com era el de Saragossa.

Es té constància de que en el bàndol republicà van adaptar-se diferents edificis ja existents com ara: masies, escoles, monestirs, teatres,... (Hervás, 2004). I com expliquen els informants, els diferents hospitals de Bot, van ser adaptats a partir de cases particulars o locals socials, com va ser l'hospital de Ca Paladella en el qual va treballar Carme Manyà.

En els hospitals de la República, s'hi atenien pacients sense tenir en compte la seva ideologia política ni la procedència de bàndol (Valls, 2008). En canvi, la informant 1 nega taxativament la presència de soldats republicans en els hospitals franquistes de Bot.

En la zona nacional, a causa de la manca d'efectius sanitaris militars, es va procedir a una militarització dels professionals sanitaris civils (Hervás, 2004) en el cas de les infermeres de la Creu Roja, van ser les primeres dones a entrar a l'exèrcit espanyol (Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). L'informant 2 afegeix que l'exèrcit no tenia prou personal sanitari i per aquest motiu, havia de militaritzar-los.

En el bàndol franquista, l'ajuda internacional va provenir de l'Alemanya Nazi i la Itàlia de Mussolini (Moncloa, 2018), l'informant 2 fa referència als canons del 88 instal·lats prop del poble de Bot, que van ser provats durant la Guerra Civil Espanyola i que posteriorment, van utilitzar-se a la Segona Guerra Mundial. A més, la informant 1, assegura la presència de tropes italianes en el període del Front de l'Ebre al que l'informant 2 afegeix que van relacionar-se més amb la població que els soldats alemanys.

Les brigades internacionals, presents en la zona republicana, a banda de dur el seu propi equip mèdic, format per metges, infermeres i altres professionals sanitaris, també desenvolupaven tasques d'alfabetització i realitzaven campanyes per a la prevenció de malalties (Garcia, 2017). Sobre això, l'informant 2 afirma que l'analfabetisme era molt elevat i que predominava entre els homes ja que aquests tan bon punt podien, eren enviats a fer de pagès.

Una de les tasques habituals que realitzaven les persones que no reunien les condicions necessàries com per a fer d'infermeres, consistia en plegar gases i benes, que posteriorment s'esterilitzaven en autoclaus (Valls, 2008). La informant 1 explica que l'activitat que ella desenvolupava dins l'hospital es limitava a plegar gases i a introduir-les dins dels pots, per a posteriorment esterilitzar-les en aigua bullent.

Tant les infermeres voluntàries com la resta de personal sanitari voluntari de la zona insurgent, no rebia cap mena de remuneració per la labor que realitzaven, de manera que treballaven de forma altruista (Lòpez, 2016; Fraiz, Fraiz, Martínez i Moreno, 2015). Com comenten tant la informant 1 com l'informant 2, popularment es coneixia com a "jornal graciós" el que oficialment era "la prestación personal" o "jornal de vila" que

consistia en reclutar a persones i animals per a que efectuessin una tasca manada, per exemple anar a buscar els ferits el front, a canvi de no res.

A més a més, la informant 1 explica que en una ocasió, després d'haver arranjat un uniforme d'un soldat, davant la negativa de ser pagada, va ser recompensada amb un tros de codonyat. En una altra ocasió, fa esmena al fet que les cuineres solien donar-li un bocí de pa, i era el que ella anomenava berenar.

Els uniformes que utilitzaven les infermeres del bàndol nacional, dins dels hospitals, estava compostat per una bata, un davantal i una còfia blanca (Lòpez, 2016; Martínez, 2013). Com comenta l'informant 2, les infermeres titulades del poble duïen un uniforme que consistia en una bata amb un davantal al damunt.

En els dos bàndols, els camillers van ser els professionals sanitaris encarregats de realitzar la primera assistència als ferits a la mateixa línia del front en primer moment, a banda de recollir-los i dur-los als punts sanitaris corresponents (Hervás, 2004). Com recorda la informant 1, els homes del poble agafaven carretons per a recollir els caiguts durant la batalla, tanmateix, l'informant 2 recolza aquestes paraules explicant que els camillers realitzaven el triatge, tenint en compte la probabilitat de supervivència dels ferits.

Diferents patologies infeccioses van ser predominants durant aquesta època en que les condicions higièniques no eren les més adients (Larraz, 2012). En diverses ocasions, la informant 1 fa referència a que la presència de polls era quelcom habitual en tots els àmbits, inclús pel carrer.

Les transfusions de sang, van ser una de les grans innovacions en la sanitat de guerra especialment en al bàndol republicà (Jackson, 2004) així com les millores en l'àmbit de la cirurgia (De la Concepción, Cervelló i Albert, 1980). Com afirma l'informant 2, les transfusions sanguínies van estar presents, gairebé de forma única i exclusiva, a la zona de la República, fent esment a les Coves de Falset i del Priorat. Com en el cas de la cirurgia mèdica, que també va ser rellevant i més avançada en aquesta zona, gràcies al material humà del que disposaven com en el cas del Dr. Trueta.

CONCLUSIÓ

Entre el 1936 i el 1939, la Guerra Civil espanyola va fer necessària la disponibilitat d'un gran nombre de professionals sanitaris com ara: metges, infermeres, practicants, matrones, auxiliars, camillers i auxiliars de farmàcia, entre d'altres. Aquests, no sempre acudien al servei de forma voluntària sinó que eren obligats a atendre un nombre de ferits i malalts que creixia dia rere dia, a causa de les diferents batalles que van dur-se a terme al llarg del conflicte. Això, va suposar que el rol de la dona no es limités només als cuidatges en l'àmbit domèstic, sinó que, per necessitats socials i a vegades, econòmiques i intel·lectuals, van extrapolar-se a l'àmbit dels cuidatges tant en l'assistència a la primera línia del front com en els diferents centres sanitaris de rereguarda.

La xarxa sanitària, gairebé igual en ambdues bandes, també va haver d'adaptar-se a les noves condicions que implicava la guerra. D'aquesta manera, existien diferents punts d'atenció que es diferenciaven depenent de la gravetat i la situació del malalt, que garantien els serveis sanitaris adequats: els llocs de socors, els punts sanitaris de brigada, els hospitals de primera línia, les columnes d'evacuació del cos de l'exèrcit, els hospitals de sang i per últim, els hospitals de rereguarda.

Des del bàndol republicà, es va impulsar també la prevenció com a eix d'actuació amb l'activació de campanyes propagandístiques com eren: l'antivenèria, l'antituberculosa, l'antipalúdica, l'antileprosa, l'antivaricosa, l'antiràbica i la lluita contra el càncer. Aquestes, van poder dur-se a terme gràcies a la labor de la infermeria destinada a la salut pública. D'altra banda en la zona nacional, el caràcter patriòtic i religiós va impedir que campanyes, com les anomenades anteriorment, no s'implantessin ja que algunes de les malalties van ser considerades com a tema tabú i que per tant, havien de ser amagades.

La necessitat, especialment en el bàndol republicà, propicià una ràpida formació de dones de diferents classes socials per a poder participar, de forma indirecta, a la guerra. Les tasques per a les quals eren instruïdes i per tant, eren desenvolupades, anaven més enllà de cuidar als ferits: es dedicaven a la neteja dels espais, cuinar, cosir, escriure i enviar correspondència... La formació va ser desigual i heterogènia, en ambdós bàndols, ja que aquesta era impartida per diferents organitzacions i institucions polítiques.

La solidaritat internacional amb el bàndol republicà, va fer que milers de persones vingudes de l'estranger acudissin de forma desinteressada per a combatre el feixisme

a l'Estat espanyol. Aquests van acudir amb els seus propis equips mèdics i infermeres qualificades i formades. Les innovacions que van aportar a la societat del moment, van anar més enllà de l'armamentística, deixant també tècniques i cuidatges que no haurien estat possibles sense ells, com per exemple: les transfusions sanguínies.

Al acabar la guerra, les infermeres van ser tractades de diferent forma segons al bàndol al que pertanyien: mentre que les del bàndol nacional van ser condecorades amb medalles i col·locades en llocs de treball, les de la zona republicana van patir la repressió: invalidant-los la seva titulació obtinguda durant l'època de la República, sent exiliades, humiliades públicament, detingudes i en alguns del casos, afusellades.

En resum, la Guerra Civil Espanyola va suposar un gran canvi pel que fa al sistema sanitari i a les innovacions en aquest camp. D'altra banda, no es pot passar per alt l'impacte que va provocar en la societat d'aquell moment, principalment entre el col·lectiu femení -precisament en el cas de les infermeres- brindant els seus cuidatges ja fos a la rereguarda o a primera línia de foc. En efecte, van adoptar un paper més actiu en un moment en el qual existia un gran nombre de ferits provinents del front i de les disputes internes dins de cada bàndol.

BIBLIOGRAFIA

- Almansa, P. (2005). «La formación enfermera desde la sección femenina». *Enfermería Global*, 4(2). Recuperat de <http://revistas.um.es/eglobal/article/view/484>
- Álvarez, J. (2017). «La guerra civil espanyola de 1936, la transfusión de sangre y el hospital de Navarra». *Pregón*, 48. Recuperat de http://pregonnavarra.com/paginas/pdf/d13_ultimo/pregon48/4801%20transfucion%20sangre.pdf
- Andina, E. (2004). «Enfermeras del bando nacional en la Guerra Civil española». *Índex Enfermería*, 13(47). Recuperat de scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S113212962004000300014
- Baños, J-E. i Guardiola, E. (2006). «Eponímia mèdica catalana. El mètode de Duran». *Sense amnèsia, anuals*. Recuperat de http://www.metgesalexili.cat/docs3/trans_1.pdf
- Casas, M.F., Miralles, T. (2003). «Las enfermeras en la Guerra Civil Española». *Educare*. Biblioteca Enfermería 21, 2.
- De la Concepción, M., Cervelló, S. i Albert, L. (1980). «La cura de Trueta. Su aplicación en el tratamiento de las infecciones de los huesos». *Rev. Española de Cirugía Osteoarticular*, 15: 275-279. Recuperat de http://www.cirugia-ostearticular.org/adaptingsystem/intercambio/revistas/articulos/2129_275_279_ocr.pdf
- Díaz, P. (2005). «Las Enfermeras de Guerra: otras formas de participación política de las mujeres». *Temperamentvm*, 2. Recuperat de <http://www.index-f.com/temperamentum/tn2/t0611.php>
- Domínguez, N. (2012). «El bando republicano usó sangre de los muertos para salvar a los vivos en la Guerra Civil». *Materia* (Blog). Recuperat de <http://esmateria.com/2012/09/11/el-bando-republicano-uso-sangre-de-muertos-en-la-guerra-civil-para-salvar-a-los-vivos/>

- Fraiz, M. A., Fraiz, M.J., Martínez, M. M. i Moreno, M. J. (2015). «Las otras enfermeras, durante la Guerra Civil Española». *Rev. Paraninfo digital*. MONOGRÁFICOS DE INVESTIGACIÓN EN SALUD; 22(12).
- Garcia, G. (2017). «Interlinea enfermera. Las enfermeras de la Brigada Lincoln, una historia de la profesión en guerra». *Metas de enfermería*, 4 (20). Recuperat de <http://www.enfermeria21.com/revistas/metas/articulo/81073/>
- García, S. (2011). «Situación de la Sanidad Pública en España, desde la dictadura de Primo de Rivera hasta la dictadura de Francisco Franco». *Temperamentvm*, 13. Recuperat de <http://www.index-f.com.sabidi.urv.cat/temperamentum/tn13/t7380.php>
- Giménez, M.R. (2016). «Oficios relacionados con los cuidados de Enfermería en la Sanidad Militar durante la Guerra Civil española (1936-1939)». *Rev. Paraninfo Digital*, 25. Recuperat de <http://www.index-f.com/para/n25/194.php>.
- Guerra, L. (2010). «Cuidados enfermeros durante la Guerra Civil española». *Educare. Grupo Paradigma*, 4(8). Recuperat de <http://www.enfermeria21.com/revistas/educare/articulo/620311/>
- Hernández, J.M. i Segura, G. (2013). «La formación de las Damas Enfermeras de la Cruz Roja durante la Guerra Civil Española (1936-1939)». *Index de Enfermería*, 22(3): 180-183. Recuperat de http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1132-12962013000200014&lng=es.
- Hervás, C. (2008). «La Clínica Militar núm 5: un hospital de les Brigades Internacionals a Santa Coloma de Farners (1938-1939)». *Quaderns de la Selva*, 20: 171-192. Recuperat de <http://www.raco.cat/index.php/QuadernsSelva/article/viewFile/151112/219261>
- Hervás, C. (2004) *Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil. Política i Organització sanitàries: l'impacte del conflicte bèl·lic* (Tesi Doctoral). Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.

- Jackson, A. (2008). *Els brigadistes entre nosaltres: Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània.
- Jackson, A. (2004). *Més enllà del camp de batalla: testimoni, memòria i record d'una cova hospital en la Guerra Civil espanyola*. Valls: Cossetània.
- Larraz, P. (2012). «Heridos, enfermedades, hospitales y enfermeras. La otra cara de la guerra». *Memoria y Civilización* 15, 187-210. Recuperat de <https://www.unav.edu/publicaciones/revistas/index.php/myc/article/view/1729>
- Larraz, P. i Ibarrola, C. (2005). «Los pies de Teruel. Asistencia y tratamiento de las heridas por congelación en los hospitales navarros durante la guerra civil». *Anales del Sistema Sanitario de Navarra*, 28(2). Recuperat de http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1137-66272005000300005
- López, M. (2016). *Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras*. Departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía, Universidad de Navarra. Recuperat de <https://www.unav.edu/publicaciones/revistas/index.php/myc/article/view/7583>
- Martínez, R (2013). *Las enfermeras en la Guerra Civil Española. Una profesión oscilante entre la maternidad moral y la maternidad social*. (TFM). Instituto Universitario de Estudios Feministas y de Género. Universitat Jaume I, Facultad de Ciencias Humanas y Sociales, Castelló. Recuperat de http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/77107/TFM_MartinezZapataR.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Moncloa (La). (2018). *La Guerra Civil y la dictadura franquista*. Madrid. Gobierno de España. Recuperat de <http://www.lamoncloa.gob.es/espana/paishistoriaycultura/historia/Paginas/index.aspx#dictadura>
- Moltó, F.E. (2013). «Antecedentes de las curas en ambiente húmedo (CAH). El “método español” de tratamiento de heridas de guerra y el

Hospital Sueco-Noruego de Alcoy». *Gerokomos*, 24(1). Recuperat de http://scielo.isciii.es/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S1134-928X2013000100007

- Monge, M. (2015). *Cuidar en tiempos de Guerra Civil (1936-1939)*. XIV Congreso Nacional de Historia de la Enfermería, Santander.
- Ramió, A. i Torres, C. (2015). *Infermeres de guerra*. Barcelona: Edicions Sant Joan de Déu
- Requena, M. i Prades, M.L. (2014) «Las Brigadas Internacionales». *Studia historica. Historia contemporanea*, 32: 181-195. Recuperat de <http://revistas.usal.es/index.php/0213-2087/article/viewFile/12524/12850>
- Ruíz-Berdun, D. (2017). «Matronas y enfermeras a pie de guerra: La invisibilidad del trabajo sanitario femenino en la contienda española (1936-1939)» [Blog: El Parto es nuestro.es]. (23/02/2017) Recuperat de <https://www.elpartoesnuestro.es/blog/2017/02/23/matronas-y-enfermeras-pie-de-guerra-la-invisibilidad-del-trabajo-sanitario-femenino-en-la-contienda-espanola-1936-1939>
- Scott-Ellis, P. (1996). *Diario de la guerra de España*. Barcelona: Plaza & Janés.
- Segura, G., Hernández, J.M. i Beneit, J-V. (2011). *Los Sistemas Formativos Enfermeros Durante La Guerra Civil Española (1936-1939)*. Murcia: Diego Marín Librero Editor.
- Serrallonga, J. (2015). «The main military medical organizations in the rebel army, 1936-1939». *RUHM*, 4(7): 41-66. Recuperat de <http://ruhm.es/index.php/RUHM/article/view/98/88>
- Torres, C., Ramió, A. i Valls, R. (2012). «Guerra, hambre y aventura en la vida de Cándida Sala, enfermera de Cruz Roja». *Cultura de los cuidados*, 16(34): 20-31. Recuperat de https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/25948/1/CC_34_03.pdf
- Valls, R. (2008). *Infermeres Catalanes a la Guerra Civil espanyola*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

ANNEXOS

DOCUMENT DE CONSENTIMENT INFORMAT

L'equip format per: Sara Duran González amb DNI 40563304K i Sara Donado-Mazarrón Miró amb DNI 47772836L:

Realitzem un Treball de Fi de Grau centrat en la temàtica de la sanitat i la infermeria durant la Guerra Civil.

Per aquest motiu, sol·licitem la col·laboració voluntària i revocable en qualsevol moment d'una persona que va treballar en un hospital de rereguarda en l'època del conflicte bèl·lic.

Aquesta col·laboració inclou la gravació acústica de la veu de la informant responnent a les preguntes que l'hi seran plantejades. Aquest enregistrament, serà posteriorment transcrit.

Es garanteix mantenir la confidencialitat i utilitzar la informació exclusivament per a finalitats acadèmiques.

Jo:amb DNI: accepto i entenc que la meva participació és voluntària.

Signatura:

Lloc i data:, ade del 20....

GUIÓ D'ENTREVISTA

Nom: Carme Manyà.

Pseudònim: Informant 1.

Sexe: Dona.

Any naixement/Edat: 1924, 94 anys.

Lloc naixement: Bot.

Lloc actual residència: Actualment, resident a la població de Bot i va viure un temps a Barcelona.

Estat civil: Vídua.

Fills: Sí.

Núm. Ordre	Sexe	Edat
1	Dona	-
2	Home	66

Estudis: Primaris, va anar a l'escola fins que va esclatar la guerra, ella tenia gairebé 14 anys.

Professió/Ocupació: Voluntària durant la Guerra Civil a l'Hospital de Ca Paladella, en acabar la guerra, va treballar de carnissera i de mestressa de casa. Actualment, està jubilada.

Pares:

	Mare	Pare
Viu? Edat?	No	No
Lloc residència	Bot	Bot, exili a França

Germans:

Núm. Ordre	Sexe
1	Dona
2	Home
3	Dona
4	Home

Nom: Antoni Cortés.

Pseudònim: Informant 2.

Sexe: Home.

Any naixement/Edat: 1952, 66 anys.

Lloc naixement: Bot.

Lloc actual residència: Actualment, resident a la població de Bot.

Estat civil: Casat.

Fills: Sí.

Núm. Ordre	Sexe
1	Dona
2	Home
3	Dona

Estudis: Primaris, autodidacta.

Professió/Ocupació: Escriptor i investigador de fets històrics del poble de Bot.

Pares:

	Mare	Pare
Viu? Edat?	Sí	No
Lloc residència	Bot	Bot

Germans:

Núm. Ordre	Sexe
1	Dona

FITXA ENTREVISTA

Dia realització: Dissabte, 13 de gener del 2018.

Hora: 11:00 a 14:00 hores.

Durada: 3 hores.

Tema: Infermeria durant la Guerra Civil.

Mitjà en el que es realitza: L'entrevista s'enregistra amb un telèfon mòbil, transcrita a posteriori. La gravació ha estat autoritzada pels entrevistats.

Tipus d'entrevista: Semiestructurada oberta.

Negociació entrevista: Ens vam posar en contacte amb els entrevistats per telèfon el 12 de desembre per a demanar autorització per realitzar l'entrevista i posteriorment, el 8 de gener, es concreta la data exacta.

Condicions entrevista:

L'entrevista té lloc al domicili familiar dels entrevistats. Aquesta es realitza al sofà del menjador, l'entrevistada 1 asseguda una butaca a un costat i a l'altre costat l'entrevistat 2.

Durant el transcurs de l'entrevista, l'ambient era tranquil i familiar, tot i que en alguna ocasió s'interrompia per terceres persones de la casa. L'entrevistada principal, segons va dir-nos el seu fill, estava expectant sobre les preguntes que se li farien i de si sabia respondre-les, i en part sorpresa i contenta per l'interès que despertava la seva història.

Valoració entrevista:

Des d'un principi no va existir dificultat en la comunicació, la conversa va ser fluida. Considerem que no va haver cap pregunta indiscreta o desagradable que pogués provocar certa incomoditat als entrevistats.

La idea principal, era entrevistar a la senyora Carme, però en arribar al domicili vam veure que la informació que ens podia proporcionar el Toni era molt important, també.

GUIÓ DE L'ENTREVISTA

- Quan i on (localitat, centre) va néixer? Com va ser el part? Va tenir algun tipus d'assistència (partera)?
- Va anar a l'escola quan era petita? Fins a quina edat?
- On vivia durant la seva infantesa i amb qui?
- Quants germans tenia? Son/ eren més petits o més grans?
- A què es dedicaven sons pares?
- Com es van assabentar de la Guerra Civil i quants anys tenia quan va esclatar la Guerra? Com es va sentir? Va tenir por?
- Què es deia en aquells moments sobre la Guerra?
- Com vivia la població aquella situació? Es feien coses fora de lo comú (refugis, exili)?
- Què va passar quan la Guerra Civil va arribar a Bot? Alguna anècdota que recordi?
- Com va arribar a ser infermera/ practicant? Quina formació que va rebre?, va ser obligat o voluntari? Qui podia ser infermera? Quant de temps va ser-ho?
- Hi havia més d'un grup d'infermeres? Quines diferències hi havia? Hi havien homes i dones?
- A partir de quina edat es podia ser infermera?
- Quins torns tenien, de quantes hores i quantes eren en cada torn?
- Quines eren les pràctiques mèdiques més habituals i quines va veure practicar?
- Quines dificultats es trobaven?
- Adoptaven mesures d'higiene i seguretat especials a l'hora de realitzar les tècniques? I en quins malalts/malalties s'extremaven o tenien un tractament diferent?
- Respecte al material utilitzat, sempre tenien les eines adequades? Si els faltava, com ho aconseguien o suplien? Com es netejava el material (s'esterilitzava)?
- Com era la relació amb els metges o altres professionals? I amb els malalts? Hi havia alguna barrera lingüística?
- Tenia algunes pors, respecte a la pràctica infermera i en relació a l'assistència sanitària?
- Com van adequar l'establiment on vostè va treballar per a que fos un hospital? Qui ho va fer? S'hi atenien pacients dels dos bàndols?
- Com era el dia a dia, de la seva feina, al seu lloc de treball? (rutina)

- Quin era el paper de la població respecte als llocs sanitaris? Contribuïen d'alguna manera?
- Quants malalts arribaven a atendre en un dia? Com eren transportats fins a l'hospital? Es classificaven d'alguna manera (triaatge)?
- Recorda alguna situació concreta, amb algun pacient o després d'alguna batalla?
- Tenien algun moment per a descansar? Què feien durant aquell temps?
- Com va assabentar-se de la fi de la Guerra Civil? Què va passar al poble?
- Va usar els coneixements, que va aprendre durant el conflicte, al acabar-se la Guerra?
- A què va dedicar-se els anys de post-guerra?

TRANSCRIPCIÓ DE L'ENTREVISTA

Imatge 1: Infermeres del bàndol nacional a la plaça de l'Església de Bot. Foto del grup de Facebook: Bot d'abans fotogràfic.

Carme: Diu, i vostè se'n recorda? Ui, de tot! De quan va començar la guerra, de quan se va acabar...de quan van baixar els nacionals, que ma mare posava...baixaven a peu, pobrets, de Madrid! I portaven uns peus així (*simbolitza amb les dos mans*): plens de llagues i una misèria! I ma mare posava un tupí d'aigua al foc, que llavors butà...zero, i els feia posar els peus a remulla i els arreglava els peus, els feia un tupí d'arròs perquè no teníem res més, m'entens? Me referixco de que, sé de quan va començar la guerra, quan va acabar...tot! Tot! Com si ara veiguessa pujar els tancs quan va començar, i com si veiguessa baixar que...quan ja a la desbandada! Vosaltres pregunteu lo que vulguesseu saber!

Va nèixer a Bot vostè, a casa?

Carme: Jo? Sí! Jo vaig nèixer l'any 24 a Bot, sí a casa, i tant que a casa! I no jo, i los fills eh? Los meus fills també van nèixer a Bot i a casa també eh? Vull dir que...

Toni: L'assistència sanitària no existia llavors.

No? Però, venia algú a ajudar-vos?

Carme: Ah! Una dona...mira, només te diré una cosa, que me va vindre a ajudar una dona i en acabat de mi van anar a l'Estanquera i a l'estanquera i a la del...*bueno*, sí, això quan la primera...que se'm va morir, mon fill, se'm va morir...

Toni: Pues si coincidía en los estanqueros, és ma germana. Era una dona, però que no era comadróna.

Carme: Ah, i ja veuràs, i mos va assistir ella. I jo: ""Oi tia Carme!" Conta que aquí totes érem ties.

Toni: Encara ho són ara!

Carme: "Ai tia Carme! Ai tia Carme! I mira ai... Vol dir que sortirà un crio d'aquí -jo-?" I ella em deia: "Ai redéu, ara em diràs que no pots!" (*riu*) Encara no m'ho ha sentit dir ara...(referint-se a Toni) Bueno, és igual! I, quan va acabar el *reparto* que n'érem cinc o sis o set o vuit o no sé quants quintos eren, hi havia un metge que mos tenia molta franquesa perquè este (*referint-se a Toni*) sempre estava en alzines i venia aquí casi cada dia, ara no, ara no tens metge, pos llavors anaven. I, va vindre lo metge, i diu: "Ai miro i com ha anat això?" I jo casi vaig plorar...perquè me va nàixer en un *bultet* així, aquí al llagrimall i la senyora, que a llavors teníem comadroneja que va baixar d'Orta...

Toni: Ara tos està parlant del meu.

Carme: Sí, del d'ell! I, que era comadroneja i la senyora com que eren festes a Orta, se'n va anar forta i me va deixar plantada. I a llavors van cridar al metge, que vivia aquí davant, diu: "Miro, que passa això". Diu: "Ja vinc, ja vinc!". Era molt *templat* i va vindre i diu així, diu: "Mare de Déu! Mare de Déu! Mare de Déu! -diu- qui l'ha assistit a vostè?" Dic: "Ara una comadroneja. Però, la primera vegada..."

Toni: Ho dius al revés mare, la primera vegada una comadroneja, quan jo, estava el metge. No mos aclarim.

Carme: No, tu no t'aclaries! La primera vegada, va ser la tia Carme la que em va assistir i la segona vegada, va ser quan la comadroneja estava a festes a Orta i va vindre el metge, per això que et va sortir.

Toni: Després quan ja havia passat. Ara sí que ho dius bé!

Carme: Ja l'havia tingut lo crio. I va vindre lo metge i diu: "I la primera como te las arreglastes?" I dic: "Miro, així me les vaig arreglar, com tothom!" Com tothom, ni la rica del poble ni la més pobra, totes érem igual a llavors. Diu: "Pos ja tos vau lliurar de bona!" Dic: "Ai, perquè?" Diu: "Perquè? Perquè esta dona ha mort tuberculosa galopant, tos podia infectar a totes!".

Toni: Però és que això, això lo que al damunt ho agreujava molt, a part de que ella tampoc devia saber que era tuberculosa i si algú era portador d'alguna malaltia no se sabia, perquè no se sabia, lo que ho agreujava molt també era la higiene. I damunt hi havia unes creences sobre les parteres, que jo no sé com no es morien totes d'infeccions, i estava la creença de que no s'havien de rentar durant *lo menos* quaranta dies!

Carme: Ai!

Toni: O sigui, tu imaginat una partera sense rentar-se 40 dies!

Carne: Ma mare va anar a veure una veïna, que ma mare m'havia tingut a mi i va anar a veure una veïna, sa mare del Cinero.

Toni: I encara us en diré una altra. Això experiència meua eh? Que no sóc vell, sóc vell però no sóc com ella. Quan érem adolescents, pre-adolescència, *bueno*, ara ja no, però a llavors hi havia un munt de llegendes i coses que diguessen que tot lo que anàvem deprenent a mesura que mos fèiem grans, hi havia un munt de coses que no eren veritat, que has comprovat que no eren veritat, però que entre los xiquets i les xiquetes passaven. Però això encara ho he viscut jo, quan jo era un adolescent les xiques de la meua edat i d'això, quan tenien la menstruació no solament no es rentaven sinó que consideraven que si es rentaven lo cap, se moririen! Això ho heu sentit a dir, això?

Jo sí! Per la meua mare.

Toni: Pues això, les parteres durant 40 dies no es rentaven.

Carne: Pues *bueno*, pues ma mare va anar a veure a la partera, que érem veïns, i va anar a veure la partera i es planta a la porta, en lo crio al coll, ma mare, que portava i arriba ma mare i diu: "Ai xiquetes, ai xiquetes...no sé que em passa!". No saps què et passa? Que si no l'arreglen cau com un taco de l'olor que feia la partera! De l'olor que feia la partera! L'aigua anava escassa!

Toni: Saps què passava també? Que com que totes les cases quan entraves, era la quadra de l'animal, la casa, jo me'n recordo, que això ho he viscut jo encara. A casa, no es notava la mala olor perquè totes feien la mateixa, me'n recordo que era una olor, que com que nosaltres no en teníem de quadra d'animal, clar, jo no ho vivia tant. Però quan entraves a qualsevol casa se sentia una olor *dulsona*, o sigui d'estable i ja estava per tota casa d'alguna manera, vull dir que a llavors tot lo que es cuinava, fóra lo que fóra, i com que se feia al foc i s'escampava per la casa, és una barreja d'olors, m'entens? Jo lo que no entenc és com no hi havia més mortalitat. Pos sí, ella va nèixer l'any 24.

I hem quedat que sense ajuda de res ni ningú o poca cosa, veritat?

Carne: Ai pobres de nosaltres! Ajuda...dos estampits i au! (*riu*)

I vostè, va anar a l'escola, fins quants anys?

Carne: Sí, *hasta* els catorze. Anàvem *hasta* els catorze, *hasta* que va vindre la guerra. *Bueno*, no vam arribar. Jo me'n recordo que hi havia una mestra que estava l'home, que era guàrdia civil i l'home també tenia el "puesto" aquí saps? I ella treballava de mestra, no tenia fills i me'n recordo que quan se va acabar ja la guerra que passaven

pel terme los civils a fer..., pues, passaven per allí per la vall de Batea i estàvem nosaltres per allí treballant en ma mare i diu: "Carmen! Hola!". Jo: "Ai i Doña Mercedes?". A la mestra, perquè ella encara no havia baixat, no s'havia repostat després de la guerra. "I Doña Mercedes?" "Ai...ya se lo he dicho, ya se lo he dicho - que eren *gallegos* aquella gent- tu te acuerdas mucho de tus niñas però cuando tu bajas, ya todas tendrán su novio!" (*riu*) Te vinc a dir que ja teníem los anys al caure. I quan estava lo front de l'Ebro, jo anava a fer los catorze anys, encara no me'ls trobava tampoc. Vull dir que...mira si me'n recordo de tot això. Encara me'n recordo, encara.

Toni: Esta Doña Mercedes és la que va portar el registre, que gràcies a ella ara, que està a l'ajuntament, un llibre així de gran de totes les entrades i sortides de ferits i morts de l'hospital. I gràcies a ella, va portar el registre on fica: lo nom, la graduació, la classe de ferida, lo dia d'entrada i el dia de sortida, si sortia, si era traslladat o era enterrat i este llibre està a l'ajuntament. I esta dona era la mestra titular.

Carme: I ell estava de civil i pobre se va morir obrint la porta de casa. Mira, però ell mira només va obrir la porta i bum! *Bueno*, però *bueno* ell no tenia família, va baixar sa mare i prou.

Toni: Pues *bueno*, va anar a escola però poquet.

Carme: No mira, vaig anar a escola *hasta* que vaig poder. Però jo vaig tindre molta sort que mon pare era dels pocs que sabia llegir i escriure del poble.

Toni: Una cosa que heu de tindre en compte és que l'analfabetisme era molt alt, però era més alt entre els homes que entre les dones.

Carme: Ai, també n'hi havia moltes de dones!

Toni: Sí...i això era conseqüència de que les dones, o sigui les xiquetes, que pel que fóra son pare era jornaler, i no havien d'anar molt al camp perquè no en tenien, sí tenien l'oportunitat d'anar a escola, poquet. Mentre que els nois, anaven al camp. La majoria de la generació d'ella i les que van seguir, la majoria de nois deprenien llavors quan anaven a la mili, lo que en deprenia. Era a la mili.

Carme: Ma mare no mos va deixar ni un dia sense anar a escola, mai! No és de la meua edat, n'hi havia un munt així que no sabien ni llegir ni escriure. N'hi havia una, que anava d'amiga amb nosaltres i quan estàvem totes: "Porteu! Que jo ho escriuré!". I és que no sabia ni fer una O en un canut. (*riu*) I quan li demanàvem per a escriure feia: "Cal·leu que jo lo que faig, és lletra de metge!" (*riu*). N'hi havia moltes que no en sabien, ai mare, i que no fa molt que s'han mort i jo encara rondo.

Llavors vostè, ha viscut tota la vida aquí a Bot?

Carme: Jo sí, sempre.

I en qui vivia quan era petita?

Carme: Pues en ma mare i mon pare.

I germans, que en tenia?

Carme: Sí, cinc ne vam ser!

Toni: Bueno, germans, germans, tres, dos se van morir.

Carme: Sí, dos se van morir.

I vostè era la petita, la mitjana...?

Carme: Jo la...primer va tindre una noia ma mare, després va tindre un noi i després vaig nàixer jo, després va nàixer un altre noi i després una altra noia. No va nàixer mai, mai el mateix sexe Pues sí, ella cada vegada una cosa i mira, llavors quan la guerra mon pare se'n va anar cap a França, nosaltres mos vam quedar los quatre aquí, en quatre petitets.

Se'n va anar a França, però exiliat?

Toni: Sí, es va exiliar, era d'Esquerra Republicana. Per por se'n va anar, i abans de que pogués tornar en 52 anys se va morir d'un...

Carme: De la tensió.

Toni: Abans li deien: s'ha ferit.

Sí, un ictus que és ara no?

Toni: Ara un ictus, sí, *vale pos* abans de que poguere tornar.

Carme: Ja tenia los papers arreglats perquè mon pare va marxar, ara com si jo...quan se *despedia* de ma mare, com si ara fos que ma mare li va dir: "Perquè no mos prens Antonio?" Diu: "No vull que vosaltres patiguessiu lo que jo hauré de patir. Que a casa les coses se passen molt bé." Les paraules, com si ara fos, lo que mon pare li va dir a ma mare. Però, lo primer enterro pel civil que va haver al poble, va ser el nostre, lo del xiquet. Que mos se va morir, devia tindre sis o set anys i es va morir i es va enterrar.

Toni: O sigui, que la seua decisió va fer que ara no siguem francesos (*riu*).

Carme: I mira, així va ser, i a llavors ja tenia els papers arreglats perquè ell va dir: "Ah, me'n vaig no perquè haiga fet res mal fet, que no estic metut en res però, vull lliurar lo primer cop". Era molt espavilat. Mon pare era molt espavilat.

Toni: Lo cop calent. De fet, és lo que va passar.

Carme: És lo que va passar. I mira, aquí mos vam quedar i a mon germà ja el van cridar a la mili i mos vam quedar ma mare, ma germana i jo. Les tres *penitentes*, *bueno* fèiem lo que podíem.

I de què vivien?

Carne: Ai “pos” que teníem quatre trossos de terra i d’allò vivíem, i teníem un hort també i mira, anar tirant. A ma mare li agradava molt lo vulgheu fer-ho, *bueno* li agradava...l’obligava la situació.

Toni: S’ha de pensar que abans s’era autosuficient en més o menys mesura, però autosuficient tothom i la cadena alimentària, a través del cereal i els animals, el cicle es feia rodó i tothom era autosuficient i a més, a llavors no tenien les necessitats econòmiques que hi ha ara, o sigui, que quasi quasi podien viure sense diners.

Carne: Si n’hem passat més que Caín! Pensa que no teníem oli i saps com fèiem l’oli? *Pos* mira, en la maquineta de fer botifarres molíem les olives, perquè no ho podíem fer, ho havíem de fer d’estraperlo això, molíem les olives i aleshores ho posàvem dins d’un saquet per a que claregés, jo anava tirant aigua calenta i ma mare anava sacsant, pa fer sortir l’oli. I a llavors quan ja en teníem suficient o ja ens havíem cansat o el que fos, ja plegàvem posàvem oli. I així tenim oli. Vull dir que ne vam fer en la *ditxosa* guerra, més que Caín. Més que Caín ne vam passar.

Llavors vostè quan va començar la guerra tenia 14 anys hem quedat?

Carne: Sí, no, *bueno*. No, no els tenia encara. Només en tenia 13, perquè jo anava a fer los 14 quan estava el Front de l’Ebro.

Com es va assabentar vostè, de que havia començat la guerra?

Toni: L’any 1938, aquí tenia entre 13-14 anys.

Carne: De què? De què havia començat la guerra? Mira, la plaça del poble estava així de *crios* (*simbolitza amb les mans*), no era com ara, n’hi havia molts. Mirant com pujaven tot de camions i tractors, que no n’havíem vist mai de tractors, nosaltres.

Toni: De tractors no mare, de tractors no.

Carne: Què era pues?

Toni: Tanques, *bueno* cotxes preparats d’aquests militars.

Carne: Tanquetes! Pues tots a la plaça estàvem mirant que pujaven de cara amunt carregats de soldats. I allò era xauxa pa nosaltres, com no n’havíem vist mai...

Toni: Com no passava res en este poble, imagina’t, de cop i volta, quasi quasi com la volta ciclista!(riu)

Carne: I quan van baixar, que ja van baixar els nacionals, va ser al revés. I me’n recordo que nosaltres estàvem en uns veïns que tots eren de dretes, tots eren del PP.

Toni: Del PP no, de la Falange (riu).

Carne: Com he dit? Ah, la Falange, això, però són los del PP...Bueno pues, me’n recordo que quan van baixar los nacionals, tots los veïns van dir: “Esta pobre Benita, - que li deien Benita a ma mare- s’ha quedat tot sola en los *crios*, sabeu que podem fer?

Cridem-la". Per què tothom marxava pels masos, i n'havien que se'n anaven pa ca per amunt a l'Aragó, segons les possibilitats. I a nosaltres, aquells los quatre d'Almenara, los de Pequeño: "Sabeu que hem de fer? Cridem a la Benita, que la desgraciada (*riu*) - així mateix-, que estarà tota sola en los *crios*". "Ah, *pos* sí, cridem-la". "Benita au (*crida*) que vindràs en nosaltres!". I ma mare tota contenta, "Ah *pos* sí". Teníem un cistell així (*simbolitza amb les mans*) plenet d'ous, tot ho vam prendre pa ca lo mas, pa *minjar*. I les fadrines, les noies que ja eren més grans, com ara la de Pequeño i totes estes, se'n van anar a passejar. I quan van baixar de passejar: "Ai mama, ai mama (*criant*)". "Que passa, que passa?". "Ja baixen los nostres", així mateix. "Hem trobat un munt de soldats i ja eren los nostres" i ma mare llavors ja, quan ja vam saber que ja baixaven tots ells, ja vam vindre pa ca casa. I vam trobar una colla de soldats, que no eren els que havíem vist (*riu*), ja pots comptar que van trobar, oli sí que en van trobar, perquè llavors ja teníem oli, però no hi havia res allí. Menjar i cigrons i fesols...si que en collíem, si que en teníem, el que no teníem eren *perres*! Bueno, i així mos vam anar acampant, saps?

Llavors amb tot això de la guerra, vostè va tenir por en algun moment?

Carne: Sempre seguit. Ai si vam tenir por! Mos deien, no sé qui mos ho aconsellava això, però mos deien: "Sempre que sentiguessiu l'aviació poseu-tos davall l'escala, que es allí on cauen *menos* les cases". L'escala, davall l'escala.

Toni: Es el que costa més de caure d'una casa.

Carne: Tots allí *acurrucadets* a davall l'escala.

Toni: Això va passar un parell de vegades.

Carne: Una nit, mos vam posar a casa nostra, teníem com un estable petit que teníem un animalet de pagès. I mos hi van posar lo cavall del General Baliño i van posar lo cavall allí al nostre estable, obligats, clar. I van posar de *guardián* a un moro, i van pujar uns altres nois que els van prendre, que estaven aquí a la teuleria que deien, i els van prendre perquè eren espies. I resulta que este noi pujava tot lo dia a escola i era molt amic de mon germà, i quan van pujar que el van *detindre* i els van prendre cap a la plaça, pues los nois van vindre a casa nostra i aquella nit se van quedar allí. I teníem una cortineta i aquella cortineta feia: "Raaaaac" (*fent soroll de córrer la cortina*), "Ai mare! Este moro mos deu robar" (*amb les mans al cap*). Conta que ens havia de robar el moro...Con que mon anem cap allí, a ca Almenara que estava lo General, que a la porta havia lo guàrdia: "Mira xiquet, que mos passa això". I va vindre cap allí, i el pobre moro: "Yo no, yo no me he movido de aquí, no...". Pobret (amb cara de pena) no tenia cap culpa però, mira, per la por. Perquè ne vam passar molta de por...A una

altra casa van pujar per dalt per la teulada i els van entrar, que hi havia dos o tres noies solteres. I a deu gràcies que van córrer per avall i van marxar per la porta i van marxar. Vull dir que és, en vam passar, en vam passar de por. I una nit, estàvem allí que mos vam *jitar* xiqueta, i es sentia boom boom (*simula el soroll de les bombes*) “Ai pobrets de nosaltres, que deu passar?”. I vam baixar i vam preguntar-li al guàrdia aquell: “Què passa, què passa?”, diu: “Los rojos que han pasado el Ebro”, mos van dir: “Tranquilas vayan a dormir que no les pasará nada. Vayan a dormir que no les pasará nada”. Te vull dir, que n’hem passat més que Caín, en vam passar. Pobres de nosaltres!

En aquells moments, que es deia pel poble, de la guerra?

Carne: Oi! Què volies que diguessen? Cadascú deia, anava a la seua!. Perquè a los que els van matar los homes, sense tindre que ser culpables de res tampoc, estaven coents. I l’esquerra, no res. Perquè a l’esquerra los arrestos del CNT.

Toni: La majoria d’esquerra ja no hi eren.

Carne: Sí, van marxar pa ca França, tots, n’hi ha molts a França.

Toni: Bueno, ara ja no queda ningú.

Carne: Ara los joves, les generacions més joves. I llavors, fes-te compte, que allò era no res. Perquè al poble no es podien veure l’un a l’altre.

Toni: Tampoc no enganxaven res, ara si ho veiguesses te’n enteraries. Però abans, la situació no la enganxaven, tothom tenia molta por, tothom callava i un crio de 13 anys encara enganxava *menos*.

Carne: A mi m’agradava molt cosir, que sempre m’ha agradat això de la costura i venien los soldats i deien: “Señora Carmen, señora Carmen!” “Què vols?” -jo-. “Ai mira que me han dado ropa y ahora tengo las...” Com s’hi diu a això? (*assenyala els camals*) “Las polainas! Y mira que me van largas y se tendrían que cortar” “Porta!” deia jo. I ma mare deia: “Ai filla és que no et fa por res” (*riu*). “Qué le debo?” “Ai! Què m’has de deure? No res!”. “No, no, no res no puede ser, que no”. Xiqueta, un dia un em porta, perquè em va portar, tot i dir que no volia res, una capsa de *membrillo*, de codonyat. Ai, vam tindre una de bé (*riu*), vam xalar molt!. Et vinc a dir que mos apanyàvem com podíem i rentàvem roba als soldats, i mira.

I aquí, al poble, hi havia algun refugi o als voltants?

Toni: No, pensa que aquí al poble no hi havia res, van venir un parell de vegades, però no res. No era un lloc tant gran ni tant estratègic, com per fer res. Aquí lo front, tot i que tenim Sant Josep, l’ermita esta que coneixes, és lo punt més gran de penetració que es va fer quan l’ofensiva republicana. O sigui, lo màxim que van penetrar va ser

hasta Sant Josep, perquè es va donar la casualitat de que lo petit escamot que va arribar aquí, que era un escamot petit, entre ells anava un fill del poble. I com que sabia que estava la via, van pujar via amunt i van poder arribar *hasta* aquí, però va durar molt poquet. Però, lo front no va arribar aquí. Pensa que si hi havia 3 hospitals era perquè era rereguarda, no era primera línia. La primera línia més a prop que van tindre, la van tindre aquí a Cavalls i Pàndols, sentien lo soroll, inclús per la nit podien veure explosions, però no van arribar mai a copsar, sentien però no veien.

Carme: Fes-te compte, que estàvem *atemoritzats* només perquè sempre en sentíem de soroll, sempre en sentíem.

Toni: Aquí dalt, hi havia una esplanada de vàries bateries de l'ajuda *alemana*, lo famós canó del 88, que es va fer famós durant la Segona Guerra Mundial, aquí ja l'estaven utilitzant. Hi havien bateries que les canviaven d'emplaçament, i disparaven a l'Ebre, des d'aquí dalt. I vulgues que no, se sentia.

Carme: Passava pel poble.

Toni: I segons la situació, canviaven la bateria de lloc, te podria dir tres o quatre emplaçaments que hi van haver i clar d'alguna manera els passaven les bombes pel damunt, se sentia com es disparava. Lo soroll era continu, i clar, no era un soroll de cotxes, era un soroll de batalla. I vulguis o no, no t'hi acostumes a això.

Carme: Ai deu, si les vam passar, més que Caín, més que Caín i més que Caín. La guerra és la guerra.

Vostè com va arribar a treballar en un hospital, com va ser?

Carme: Pues que érem veïns, estava aquí mateix, a la banda de *detràs* de casa Paladella. I ma mare, allí hi tenien uns terrats, quan sortia el capità i es trobaven que ma mare potser havia sortit a la finestra. I llavors deia: "Benita!" "Mira, que està encesa que vol ser infermera" "No que es muy joven la Carmen, es muy joven". "Pues mira, sabe qué? Que venga que mos farà honra!". Diu: "Pos que vingui i mira, plegaran gasses". I mos vam ajuntar tres o quatre amigues i mon vam anar cap a l'hospital, en acabat de dinar, i mos van ensenyar com s'havien de plegar en tots los filets a dins. I omplíem pots i quan els teníem plens...i a llavors, quan tenien un *ratet* d'oci,...perquè aquí estava lo *quirófano* (*assenyala amb les mans*), aquí estàvem nosaltres i aquí estava la saleta que estaven ells quan tenien un *ratet* de descans i es feien uns tips de riure en nosaltres. Perquè nosaltres parlàvem a la nostra i ja et dic, quan tenien que enterrar tres o quatre del poble, me feien anar a mi i a una altra amiga i au! a buscar noms i *apellits* i la direcció de les cases que havien enterrat i els ho portàvem. "Ai que ver, ai que ver la Carmen como domina el castellano" deien. "Ya me ha costado prou":

jo (*riu*). Diu: “Cómo que te ha costado?” i dic: “Sí”. Un dia esta noia que et dic que no tenia mare, diu: “Carmen, si fuera corderito me matarían en la carniceria y me colgarían así”. I es fot penjada de la campana del fúnebre i booooo!, tota la campana del fúnebre a terra, i se li va xafar el peu. I xiqueta, me deia: Carmen, ves a la cocina y traeme la fuente. Me’n anava a la cuina i deia: “Esta xiqueta no esta bé del cap, com li he de portar la fuente si no n’hi havia al poble! (*riu*). I com li he de portar la fuente a la cuina, ai !al foc”. “Mira -li deia-, jo la fuente no la puedo encontrar”, “Sí mujer, allí que te pondremos las patates mondadas”. “Ai, redéu, què és això de las patates mondadas? Mondadas, jo no sé que és..., això és una *asquerositat!*”. “Sí mujer, que haremos patata para cenar, no sé qué no sé cuantos...”. “Ah *pos*, *mondada* volia dir pelada!” (*riu*), i així dia a dia anava ubicant-me jo.

Toni: Llavors se’n va *enterar* que una *fuente* era una safata, *bueno*, aquí al poble es diu una plàtera.

Carme: Però jo mira, així m’anava entenent però, la *fuente*? Jo pensava que aquella no estava bé del cap! (*riu*). Com li he de portar la *fuente* pobra de mi?

Així, va ser infermera voluntària?

Carme: Sí. *Bueno*, voluntària no em van voler, però anava a plegar gasses, anàvem tres o quatre amigues. Les posàvem a dins dels pots i després les esterilitzàvem, posàvem lo pot a dins l’aigua i el bullíem. I mira nosaltres quan acabàvem un, *pos* un altre i *venga*. I llavors, quan era hora de berenar xiqueta, anàvem als moros, que tenien unes tauletes i allí venien: plàtans, xocolata...i anàvem allí.”Venga, que quieres unos plátanos?”. I jo els deia: “Plátanos? Si no valen res!”.” No? Valer 50 céntimos, mira si no valen nada!” (*riu*). Llavors anàvem a la cuina i allí les cuineres mos daven un tros de pa i mira, li diem berenar, i això és tot el que guanyàvem. I llavors, les que eren més grandetes que jo, que no ens portàvem gaire, però aquelles eren més grans, *pos* los semblava que eren molt més velles i potser me portaven un any a mi, pues, anàvem en ma cosina la de Manyà, la Serrana,...a totes estes les van fer infermeres però a mi no em van voler. Ma mare deia: “Està tota ofesa, perquè no l’han volgut d’infermera!”(*riu*). “Es que no quiero, que no quiero, que es demasiado joven!” deia lo Capità. I no, no, no em van voler...Llavors, quan van plegar de l’hospital mos van donar un capot a cadascuna, per a que mos fèssim un abric, lo més bonic era el meu! (*riu*).

Així, quant temps va estar a l’hospital?

Carme: Ai, pues no ho vaig contar!

Toni: Però conta que molts anys no, perquè potser va començar al juliol del 38 i va durar 115 dies la batalla de l'Ebre. Després suposo que ja els hospitals van durar poquet i se'n van anar, conta cap a l'octubre o al novembre, ja se'n van anar.

Carme: I sempre m'he repenedit de lo *torpe* que vaig ser...

Toni: Bueno...lo que passa és que lo metge que hi havia allí, que hi havia un que li deien Roldan... *bueno*, llavors quan va passar tot i ella estava casada i ja tenia a ma germana, van anar a Saragossa i va veure lo rètol, perquè ell estava de metge a Saragossa, i no va tenir el coratge d'entrar a saludar-lo però clar, era lògic, d'una xiqueta de 13 anys, que ara ella ja era gran i casada...pos no es va atrevir a saludar-lo.

Carme: I sempre m'ha *apenat* eh?

Toni: Pos ara ja no hi ets a temps! (*riu*).

Carme: No, ja fa dies que no hi sóc a temps! (*riu*). Ja fa dies...doncs mira, així va ser la nostra guerra.

Així, vostè va estar a un hospital de la banda nacional, quants hospitals hi havia aquí a Bot?

Carme: Tres: un a ca Freixes, lo de ca Paladella i un a la societat dels d'esquerra, lo que li deien lo "Sarau", que ara hi està el mercat allí. Lo més important, era lo de ca Paladella, era el més gran i s'hi feien més coses.

Toni: És lo que prestava més, per espai.

Carme: Sí, més espai i molta gent, molts metges.

Imatge 2: Mapa de Bot on s'hi mostra la localització dels hospitals durant la Batalla de l'Ebre.

Llavors, els tres hospitals eren hospitals i els tres tenien quiròfans i la mateixa funció?

Carme: Sí, tenien la mateixa funció tots, *claro*. Ara, les coses allí...perquè un dia va venir una en una criatureta i era infermera de l'altre hospital, i la xiqueta portava moc i diu: "Dame un panyuelo" i li va donar una gaseta i diu: "Ai! Al meu hospital no donen les gases per a mocar un crio". Te vinc a dir que este era el que tenia més pressupost.

Llavors, que un ferit o un malalt anés a un hospital o a un altre, de què depenia?

Toni: Este d'aquí (referint-se a ca Paladella) era solament per a oficials, este era majoritàriament - a part de tenir més capacitat- tots els oficials, tots els d'estrella venien aquí. I llavors, potser algun soldat però preferentment tenia més bon equipament perquè era on anaven els oficials.

Carme: Tu no has sentit dir lo del riu de Gandesa? Perquè hi va haver una *mortaldera*, un bombardeig.

Toni: Es veu que hi havia una bateria de muntanya acampada aquí a 500 metres del poble i en un moment determinat, va vindre l'aviació republicana, los va bombardejar i pràcticament va matar animals i persones va matar quasi a tots, me penso que en va quedar un, que era fill del poble i que havia demanat permís per a pujar a dormir a casa i clar, a este no li va passar res. Però els demés van morir tots.

Carme: Pues al nostre carrer, pujaven als ferits en mantes.

Toni: Ferits, que eren morts i els deixaven alineats al carrer.

Carme: I omplien el carrer de punta a punta i el que podien operar, l'operaven.

Toni: I ja ni els van entrar.

Carme: Un desastre, creu-me que n'hem vist...jo m'estimaria més morir -mira què et dic- que veure una altra guerra com la que vaig passar.

Toni: Era un crio i no n'era molt conscient, se n'ha donat compte després.

Carme: Què et penses...?Ja ho crec!

I mentre treballaven, portaven alguna roba especial o un uniforme?

Carme: No, no, no. Portàvem un *davantalet* blanc, perquè si te tocaven les gasses aquí davant, -m'entens?-.

I les infermeres que també n'hi havia a l'hospital, suposo, també vestien amb alguna cosa o no?

Carme: Sí moltes, no, davantals també.

Toni: De totes maneres, les que feien d'infermeres filles del poble, vaig veure-ho per fotografies, sí portaven una espècie de bata i a damunt un davantal, sí anaven una mica uniformades, estes. I eren filles del poble que no tenien titulació, però com més

grans i més disposades, tenien més funcions, perquè lo que deprenien, no crec que cap arribés a ser infermera de quiròfan, però sí que te puc dir que tenien molt més paper.

Carme: No, a *quirófano* no entraven, les de Bot.

Toni: Ja m'entens a mi no? Però, la pràctica sí que donava per a preparació i elles tenien molt que practicar.

Carme: Venien masovers a visitar-se i aquí estàvem nosaltres (*assenyala amb les mans*), los metges estaven aquí (*simbolitza amb les mans*) i pobrets, conta com jo (*riu*). Ai, "Se puede pasar?" (*crida*) "Tu, coño! Para dónde está tu capitán?" "No sé dónde quieren ir por qué se han metido hasta el fondo" (*riu*). Ai nosaltres, una *risa*...oh.

Toni: Aquelles situacions, eren joves.

Carme: Ai, si xalàvem!

Toni: Veus? Acaba de dir un desastre però veus, també ha dit que xalaven molt. Es que tenien 13-14 anys.

Carme: Però, tu sas lo que vam tragar allí? Ai, déu meu!

Quantes hores estaven allà a l'hospital? Estaven tot el dia?

Carme: *Hasta* que volíem, no mos manava ningú.

Toni: Quan se cansaven, se n'anaven.

Carme: No, però ho aprofitàvem, no estàvem només de passo, no.

Toni: Eren formals, eren formals (*riu*).

Quantes hi eren allà?

Carme: Quantes? Per a les gasses només érem 4 o 5, només, sí.

I tot eren dones, les que hi havien?

Carme: Sí, sí, sí. Tot eren noietes com jo.

Toni: Los homes feien unes altres funcions.

Carme: Los homes, ai mare!. I havia unes *carretilles* que eren al doble de esta tauleta (*assenyala amb les mans*) que quan anaven de cara al front, tiraven via avall, la via verda eh.

Toni: Anaven per la via eh?

Carme: Tiraven per la via, que ara hi diuen la via verda. Tiraven per la via verda: Zzzzzzuu (*imita el soroll amb la boca*) marxaven per avall, però a la pujada com que els carregaven de ferits, ja no, és que no podien pujar i anaven los homes del poble i anaven en...

Toni: En matxos i mules estirant.

Carme: Sí, en matxos i mules estirant.

Toni: Requisaven animals i persones.

Carme: I persones.

Toni: O sigui, los feien anar amb l'animal. I si els prenien l'animal i no anava l'amo, los donaven un *vale* conforme t'havien pres l'animal. M'entens? Uns feien això, i els altres se n'anaven a fer fosses per colgar els morts al cementeri. A *extramuros* del cementiri.

I com és que feien això?

Toni: Es feia *extramuros* per l'espai, perquè no hi cabien. Després feien saques llargues i los ficaven alineats, un després de l'altre (simbolitza amb les mans), i en una ampolla, los ficaven una ampolla així (*simbolitza amb les mans*) entre les cames amb la identificació del mort, després se'ls van endur al Valle de los Caídos.

Però, hi hauria gent d'aquí, d'Espanya diguéssim, però també hi havia gent de fora: Italians o...?

Toni: No.

Carme: No arribaven aquí.

Toni: Per exemple, si tu vas al cementeri, i vas ara obris la porta, i *detràs* de la porta hi han un munt de lapides d'italians. Si no, estos estaven de banda i els van enterrar aquí. Suposo que després se'ls van endur.

A Itàlia?

Toni: No, no crec. La banda que va guanyar la guerra, s'ha de dir, que estaven molt organitzats, i molt més organitzats en tots los sentits: administratiu i en tots los sentits, i l'altre costat no, que allò era una...d'això. Però, *hasta* a este punt no arribaven. Aviam, repatriaven, si t'has llegit lo del Cercas (*referint-se al llibre: El monarca del las sombras*), als oficials.

Els més importants, no?

Toni: Sí, en quant hi havia estrella, estrella en amunt comencem per alferes, llavors sí que se'ls enduen *hasta* seua casa, diguem. Però, solament als oficials. Als soldats rasos, res i suboficials tampoc.

Carme: Els soldats rasos, aquí a Espanya, també eh? S'avisaven als pares i venien a buscar-los.

Toni: Bueno, havien de ser de dretes i de pròpia influència, eh, no mos enganyem.

Carme: *Claro*, però tots no podien fer-ho.

Toni: No mos enganyem. Mon pare va estar al front i los nacionals, los de la Quinta del Biberón, que aquí sempre es parla de la Quinta del Biberón i sempre s'associen a la banda Republicana, i això no és veritat. Perquè lo meu pare, que també era del Biberón, com que lo front estava a l'Ebre i los que van cridar allà sí que eren els

Biberons Republicans, però els que van cridar en este costat eren Nacionals. I clar, a Espanya, això del Biberón no saben el què és, és un dir, i a Catalunya van ser molt poquets los que estaven que encara era Catalunya i els van cridar com a biberons, ja eren molt poquets i diguéssim que per a la història, esta que fem, han quedat oblidats, tots los biberons com mon pare i els que, per lo front i per la geografia, eren catalans i es van quedar a este costat, d'estos no se'n parla. D'estos no, però també hi van ser.

Carme: Ja ho veus, ja ho veus quina guerra vam viure! (*silenci*)

I què feien allà a l'hospital, vostès feien alguna mena d'esterilització?

Carme: No, només fèiem lo de les gasses.

Però a l'hospital, què es feia? Es feien operacions?

Carme: Ui, i tant! Es feien amputacions i de tot si convenia fer. Per això tenien lo quiròfan.

Toni: Sí, tenien quiròfan.

Carme: Este Cercas que va vindre a fer, este, estaven coents perquè si l'haguessen operat...(deixant entendre que potser hagués sobreviscut). Llavors quan va vindre i va veure que només hi havia un quiròfan, va quedar més satisfet, vull dir, pos si n'estaven operant a un, com havien de deixar-ho per a operar a un altre? M'entens?

Toni: Bueno i ja te'n vas *enterar*, que provablement s'hagués mort igual per les ferides. Però bàsicament perquè primer va passar davant un, que com més estrelles passaven davant. I després has de pensar que això era hospital de sang d'urgència, diguéssim, i després, com més te'n vas per amunt i t'allunyes del front, trobes pobles en més hospitals. Mira, a Orta hi havia un hospital, a Batea n'hi havia un altre...llavors, quan ja podien traslladar-los, després, los prenien o bé a Saragossa o...Mira, van haver ferits que van acabar, ferits al front de l'Ebre, van acabar a Logronyo. Després, segons la ferida i segons com estava lo pacient los enviaven, però podies acabar a l'altra banda d'Espanya perquè llavors eren unes altres circumstàncies i segons el què, lo lloc i segons la quantitat de gent que hi havia. Però això (*referint-se a casa Paladella*), era un hospital d'urgència i després aquí no feien estada, aquí els operaven, els feien lo primer que podien: se salvaven o se morien, i després els traslladaven. Perquè si mires lo plafó que hi ha a l'estació, de la Guerra Civil, veuràs que hi ha unes ambulàncies en unes *camilles*, allò és per a traslladar a gent perquè normalment quan los podien arroplegar de primera línia del foc, los plegaven en *camilla*. Després segons si hi havia camins, perquè les carreteres no hi havien les d'ara i camins tampoc, perquè si ara hi ha carreteres llavors no hi havia ni camins casi, perquè quasi, quasi no hi havia ni carros, és una zona rural, és un dir, però un carro

casi no va arribar *hasta* després de la guerra. I després, primer los arroplegaven en animals, que ja em diràs tu, un ferit segons on estigui ferit que és lo que li va passar al parent del Cercas, i després quan ja podia arribar l'ambulància, en unes certes garanties: que l'ambulància estigués allí i no li caigués una bomba al cap, *pos* després los prenien allí on estaven destinats. Que una de les causes de mort de l'oncle del Cercas, va ser perquè cada unitat tenia, en cas de baixa, a quin hospital havia d'anar i en lo cas del Cercas, és que van moure la unitat i quan van dir allà on li tocava, resulta que des de la Fatarella el van enviar a Bot i clar, lo trasllat va ser per a morís. No sé com va arribar. I si en lloc de portar-lo a Bot, d'allí on el van ferir, que estaven més a prop, l'haguessin portat a Batea, a lo millor, potser...però es que potser l'hospital de Batea no era de primera urgència com era lo de Bot. Anaven sempre fotent a la gent.

Carme: Los de les estrelles tenien l'habitació al menjador bo, dels amos. Allí només era per a ells perquè en caién pocs d'estos, no estaven a primera línia. I allí tenien l'habitació aquella que era per a ells.

Els marcaven als ferits, feien alguna mena de triatge, es classificaven?

Carme: Això no ho sé, no. Però *claro*, sí, als metges los caién uns gotellots de suor...

Toni: Sempre s'ha fet. Ara, ho feien, a part de l'experiència d'ella tinc la de mon pare que va estar al front, i a l'hora de plegar-los ja els triaven los camillers que no en tenien ni idea però ja si ja veien que...si anaves a plegar un que una bomba li havia pres les dos cames o que veies que tenia el cos partit, encara que estigués viu, pues en lloc de plegar a aquell en plegaves un altre que tenia un tiro al muscle o un tiro a una cama, en lloc de plegar aquell que sabies que duraria lo que duraria *pos* plegaven a l'altre, això m'ho contava mon pare. Vull dir que, la tria sempre s'ha fet. Però s'ha fet a tots els nivells eh?

Carme: És que les guerres filla...a este l'encisa molt tot això! (*referint-se a Toni*)

Toni: A mi m'encisa lo document i el que va passar, no pas que es mati la gent.

Carme: Jo quan veig una pel·lícula de guerra, passo.

I transfusions de sang, en va veure fer?

Carme: Me penso que no.

Toni: Provablement no, les transfusions de sang a la Guerra Civil quan van començar estaven més avançades a la zona republicana que a la nacional. Per la gent de fora, pels brigadistes i lo que va revolucionar la cirurgia de guerra va ser el Trueta, o sabeu millor que jo vosaltres això. I et puc assegurar que lo de les transfusions de sang aquí no es va donar, i al bàndol republicà que sí que es va donar, se donava a les coves aquelles a Falset i Priorat. Fa uns mesos, va sortir un senyor al diari que era dels

màxims donants de sang i llavors, també era un crio, tenia 17 o 18 anys, també estava de *camillero* o d'infermer o fato d'este i allí va començar a donar sang, diu que va donar sang més d'una vegada i clar, estes no les tenia comptabilitzades, saps? I va començar a donar sang a les coves estes de Falset i aquelles coves de per allà, que hi havia hospitals improvisats. Pues *bueno*, a la banda republicana la cirurgia mèdica estava més avançada, no per organització sinó pel material humà que tenien, més que a la zona nacional.

No hi havia infermers titulades en aquesta zona?

Carme: Sí, hi havia metges i infermeres professionals que baixaven de dalt, per Jaca i tot allò, moltes d'elles.

Toni: Sí, estes són les del quiròfan però no n'hi havien gaires eh? No n'hi ha gaire constància d'elles. No van fer soroll.

Carme: Però si que n'hi havia, sí, ja ho crec que n'hi havia. Me'n recordo que baixaven, ja t'ho dic, de Jaca i de per allà. I n'hi havia moltes d'infermeres, mare de Déu, i tant que n'hi havia moltes! Aquí només eren, mira, per a omplir lo que necessitaven perquè se'n necessitava molta de gent.

Hi havia gent de fora, a banda dels "moros" que hem anomenat abans?

Carme: Sí, italians, molts italians. Alemanys no.

Toni: Los alemanys aquí sí que hi eren, eren los que anaven en les bateries estes. Però estos, se portaven lo seu propi bivac i aquí no...a Bot no hi ha constància de que n'hi haguessen. Ells anaven on t'anaven, hi ha més constància per la banda de la Fatarella i tot allò, perquè allí com que era front i hi havia tancs, la majoria dels *tanquistes* i aviadors, eren tot gent especialitzada. Per exemple, per allí la serra de la Fatarella, inclús a la gasolinera de Camposines, si t'apares, allí un jardinet que hi ha, hi ha una làpida d'un aviador alemà que va caure en combat. Llavors, te trobes làpides o d'un *tanquista* o d'un aviador o d'un o altre alemà que després li van fer la làpida.

I llavors amb la gent estrangera, hi havia algun problema de comunicació?

Toni: No, no perquè tots els moros venien del protectorat espanyol i parlaven tots castellà.no van tindre cap problema. En los italians, que n'hi van haver...i van estar un cert temps però tampoc no van estar molt i molt. I sí que es van relacionar sí, perquè un parell de xiques o tres van tindre fills d'italians, ja saps com són los italians, pesats! (*riu*)

Carme: Sí, sí, vaya, vaya! Aquí hi va haver de tot xiqueta.

A casa Paladella, abans de que fos hospital, era una casa on s'hi vivia?

Toni: Era una casa important.

Carme: Sí, sí, era important a més tenien molts fills i acudien tots.

Toni: Bueno, los últimos Paladelles no tenien fills. S'està confonent amb els fills de Don Martín.

Carme: Ai sí! (*riu*) Abans de la Guerra, l'últim matrimoni abans de la guerra no en van tenir de fills. Ella me penso que era d'aquí.

Toni: A ell li diuen Antonio i era de Tivissa i la dona era de Bot, no van tindre fills i van acabar en una neboda a Barcelona i esta neboda va ser la que es va casar en lo famós Don Martín.

Llavors, per adaptar esta casa per a que fos hospital, què van fer?

Toni: No res, van apartar mobles.

Carme: Això mateix, sí. La família ja no hi vivien, que van marxar.

Toni: És que quan la guerra, abans inclús de la guerra ja se n'havien anat estos.

Carme: No, no van fer res.

Toni: Me penso que mira tal com van obrir la porta se van fer *puesto* i au. S'ha de dir, que el munt de mobles i *vajilles*, coberteries...i tot lo que hi havia, que era immensament ric, molt no van tocar res ningú. No van tocar res, que si hagués sigut l'altre costat...perquè els republicans van entrar a esta casa, lo que mai he pogut saber és perquè no la van saquejar. Perquè la casa de davant que també era una casa pairal, aquella la van *incautar*. La van *incauta* i s'hi van posar a viure la gent més pobra del poble. Lo que no entenc és perquè no va passar això a ca Paladella...els amos no estaven definits perquè no estaven. També pot ser, que a vegades són estes coses que passen al poble, que els qui ho dirigeixen a vegades influencien a favor o en contra de les situacions: perquè mataven a este i no mataven a l'altre? Llavors, és molt provable que passés *algo* d'això, però el que està clar és que lo munt de riquesa que hi havia que no la prengué ni l'espoliés ningú, és estrany, quan tot lo demás ho van deixar a zero. I ja no ho bellugarem perquè qui ho va trafegar tot, ja no hi és. També pot ser que tot este parament, diguem-ho així, fóra posterior a la Guerra Civil. Potser mos estem preguntant com se va preservar i a lo millor se va substituir després de la guerra. I si ho van prendre, se va restituir en bo, perquè eren gent de pela. Pensa que no va quedar fulla verda...però jo el que no els podré perdonar mai és que cremessen los arxius perquè van cremar tot lo de l'ajuntament i això és impossible de recuperar-ho. Tens la impotència de saber lo que hi havia, i no poder-ho veure, perquè si tu no saps lo que hi ha a un arxiu pues penses: què hi devia haver? Però si saps lo que hi havia...encara et fa més ràbia i lo sentiment d'impotència és al doble. I després lo parroquial, lo parroquial datava de 1565, perquè una de les últimes disposicions del

Concili de Trento, va ser que les parròquies registressen los naixements, les defuncions, los casaments...tot. I van començar a registrar lo moviment, diguéssim, de les persones al 1565 i totes les parròquies ho van fer. No solament van cremar això en tot l'arxiu sinó que van cremar *hasta* una màquina de cosir, la van cremar perquè era, suposadament, religiosa. Vull dir, imagina't lo cap dels que ho feien i llavors no puc entendre quan la revolució russa que va ser a l'any 17, molts anys abans que aquí, no van tocar ni patrimoni ni obres d'art ni van tocar res. Aquí, hi havia un tapís dedicat a les ànimes del purgatori, que un, molts anys abans de la guerra, un marxant d'obres d'art l'hi donava no sé quin disbarat de diners al capellà, si ho volia vendre. Pues *bueno*, quan van entrar los revolucionaris, sabeu què és un *sacapous*? Un *sacapous* és una cosa que té així unes puntes i quan te cau la galleda dins del pou, ho tires i lo puges. Pues *bueno*, pues van agafar un *sacapous*, lo van tirar així (*simbolitza amb els braços*), lo van enganxar a dalt, lo van partir en dos i lo van cremar i lo van llençar. O sigui, imagineu com era...llavors no em crec jo que casa Paladella se'n lliurés, per això jo crec que tot això ho van reposar després de la guerra. Potser llavors no era tant, tant ric i després ho van col·locar millor. El que sí que van fer a casa Paladella va ser pintar les parets d'un sol color, per higiene quan va ser hospital perquè a casa Paladella se *calentaven* en foc, i les parets en los anys se carregue i si van dir que estava negra, pinteuh-lo, *pos* segurament en brotxa gorda. Ara, totes les parets menys les de la *capilla*, perquè la *capilla* era diferent.

Llavors a l'hospital de casa Paladella només s'atenien als nacionals o també als republicans?

Carne: No, no, los republicans no home.

Perquè, hem llegit que al bàndol republicà s'agafaven dels dos bàndols, després si se'ls quedaven de presoners o no...

Toni: Si va passar no n'hi ha constància. No crec que en portessen cap i més de tan lluny.

Carne: És la guerra xiquetes (*murmura*).

La població feia alguna cosa, o sigui la gent del poble, ajudava d'alguna manera a l'hospital?

Carne: Ja t'ho dic. Les dones cada dia un carrer a rentar la roba de l'hospital.

Toni: Un carrer, vol dir totes les dones d'este carrer. Totes les dones del carrer anaven fins al riu a rentar la roba. Los homes traginaven los morts cap als cementeris on anaven, los que no els anaven a buscar o sigui enganxaven a tot *quisqui* que necessitaven. Això funcionava així.

Carme: Demanaven homes i...

Toni: En demanaven o anaven de toc. Llavors se die “prestación personal”, més tard se va dir “jornal de vila” i llavors va desaparèixer.

Una manera maquillada de dir que obligaven a la gent a fer alguna cosa que necessitaven, no?

Carme: I estos que anaven a buscar los ferits en les *carretilles*, et penses que patien poc, pobres?

Toni: I la gent popularment a això se li deien anar al “jornal graciós”.

Graciós?

Carme: Que vol dir que no cobren.

Toni: És la gracia d’anar. I li diuen el “jornal graciós”, la gent popularment.

Carme: Però,... molts, molts,...tothom estava empleat, tothom, tothom. I llavors les dones tenien unes feinades a matar polls.

Toni: Anaven tots plens de polls, tots: soldats, dones, *crios*, tothom ple de polls.

I a part dels polls i hauria sarna o altres malalties, també?

Carme: Ai! De tot.

Toni: De tot.

Carme: Fins i tot, mos van vacunar per què aquí davant hi havia els trulls i allí mataven vaques i tota la “me” ho tiraven a baix al trull. I tot allò era un risc d’infeccions, *bueno*, no vulgues saber. I mos van vacunar. Se va posar tot lo poble, en unes febres i unes infeccions així mateix (*assenyala el braç*).

De les vacunes?

Carme: De les vacunes sí. Així! Nosaltres anàvem a cosir a casa d’una modista, i dels dos o tres dies aquells de la pluja. No es podia aguantar. Vam passar-ne de tots los colors.

I així en un dia normal, a l’hospital, quanta gent entrava?

Carme: Ai, ai, ai! No els podies contar, no els podies contar. I havia dies que no tant per que segons com havia estat lo *tiroteo*, entens, hi havia més o *menos* ferits. Hi havia dies que teníem més calma, però hi havia dies que anaven a mil per hora, unes suors los metges i tots.

Perquè quants metges hi havia?

Carme: Ai! Així, *pos* mira lo *menos* hi havia 5 o 7.

Toni: Que surtiguen als papers, i que surtiguen a llocs publicats i així, aquí a ca Paladella: dos.

Carme: No, no.

Toni: Què surtiguen, mare.

Que hi hagi constància.

Toni: De noms que surtiguen tres. Però devien ser a lo millor los que més importants. Després devia haver que no eren tan professionals.

O que estaven estudiant encara, no?

Toni: I suposo que els bons estaven aquí, perquè estaven los oficials. Perquè metges bons no hi havia ni quan jo feia la mili.

Carne: 6 o 7, però los que hi havien ja t'ho he dit, aquí estava el *quirófano*, aquí estaven nosaltres i aquí estava l'apartament d'ells (office) i se que devien ser, més o menys.

I eren metges militars o eren metges civils?

Toni: Militaritzats, l'exercit no tenia tan personal sanitari, com per a aguantar una guerra, no són mai tots militars.

És a dir, hi havien civils?

Toni: Sí, i los militaritzaven. I el que era capità era perquè segons lo metge li donava los galons. Perquè agafes qualsevol guerra i et trobes comandants i capitans que són advocats o professors, segons los estudis se'ls hi donaven uns *puestos* o altres. Sempre ha passat igual.

Com es va assabentar que va acabar la Guerra Civil?

Carne: No me'n recordo bé, no van fer cap soroll de res.

Toni: Tenien tanta misèria que la radio no va dir res, perquè no tenien de res. La radio va venir més tard. Ni diaris ni premsa escrita. Les comunicacions abans no movien ni a les masses ni a les multituds, perquè no es tenia accés. Els diaris que arribaven abans de la guerra amb molt de retard. Hi havia telèfons però no tants com ara. Abans de la guerra quan va arribar la llum, de telèfon només hi havia un i a l'ajuntament.

Carne: No hi havia res, i de radio no cap.

Després de la guerra a què es va dedicar vostè? Va fer servir alguna cosa de les que va aprendre a l'hospital?

Carne: No, vaig anar a Barcelona a aprendre "Corte y Confección Sistema Maqui".

Toni: I va tornar sent modista.

Carne: Quan m'he vaig casar teníem un ramat, ma sogre feia formatge i mataven *tocinos*. La guerra va ser molt dura, molt, molt dura. Nosaltres nos vam quedar ma mare, ma germana i jo, i mon germà a la mili. A llavors, mos havíem de campar, i nosaltres fèiem lo que ens manava ella (*la seva mare*). Ara diríem que és explotació infantil (*riu*). Al morir-se mon pare, a mon germà lo van lliurar per ser fill de vídua. Vam

tenir molta sort, que en poc temps ens el van portar a casa i encara no sabem a qui donar les gràcies. Ja et dic, més m'estimo si em diguessin: Demà comença una guerra, et vols morir? Sí. Perquè allò era horrorós. Un munt de ferits i morts que passaven per davall de casa, pobrets... No es podia aguantar. Anàvem al riu i un ferit li va dir a la infermera: "Quiero escribir a mi novia". I ella li va dir: "*Pos sí home que em costa a mi, venga!*" I en aquell *rato*, la va omplir de polls, pobre... Pensa que quan deixaves la roba a terra casi que es movia sola (*riu*). Pensa que la roba de l'hospital es rentava amb l'aigua corrent del riu i quan l'anaves a estendre sempre t'havies de fixar que encara hi havia *algo* que corria (*riu*)

CRONOGRAMA

Data	29/09/2017	6/10/2017	19/10/2017	20/10/2017	24/10/2017	25/10/2017 – 16/11/2017	17/11/2017
Activitat	Posada en comú, per decidir i orientar la temàtica del treball.	Redacció de la justificació del tema (Tasca 1). Contacte amb el tutor per a realitzar la primera tutoria.	Primera tutoria. Decisió final del tema. Recerca d'informació.	Rectificació de la Tasca 1. Redacció del objectius i/o hipòtesi. Recerca bibliogràfica.	Segona tutoria. Recerca d'informació. Inici de lectura individual de les fonts bibliogràfiques.	Treball individual de recerca i lectura.	Posada en comú. Inici de redacció de la segona tasca.

Data	20/11/2017	23/11/2017	4/12/2017	12/12/2017	28/12/2017- 29/12/2017	8/01/2018
Activitat	Cerca al CRAI d'un llibre de la Història de la Infermeria.	Redacció de la segona Tasca. Posada en contacte amb el tutor.	Tercera tutoria. Inici d'idees en quant a la respectiva entrevista amb el tutor. Recomanació d'un altre document per a ampliar més informació.	Pactem possibles dates per a dur a terme l'entrevista i la visita a l'hospital de Bot.	Redacció de les preguntes de l'entrevista.	Acord per a la data i hora en que tindrà lloc l'entrevista.

Data	13/01/2018	15/01/2018	01/02/2018	10/02/2018	17/02/2018	23/02/2018	1/03/2018
Activitat	Desplaçament a Bot per a fer l'entrevista a les 11h del matí. Visita a les 17h de la tarda a l'Hospital de Bot.	Posada en contacte via e-mail amb el tutor, per informar sobre el fet de que l'entrevista ja ha tingut lloc.	1r dia de transcripció de l'entrevista. Redacció del marc teòric.	2n dia de transcripció de l'entrevista. Redacció del marc teòric.	3r dia de transcripció de l'entrevista. Redacció del marc teòric.	Últim dia de transcripció de l'entrevista. Redacció del marc teòric.	Fitxa de l'entrevista. Repartiment dels punts que falten del marc teòric.

Data	13/03/2018	22/03/2018	05/04/2018	10/04/2018	14/04/2018	15/04/2018
Activitat	Redacció del marc teòric.	Redacció del marc teòric.	Redacció del marc teòric.	Redacció del marc teòric.	Redacció de conclusions i marc teòric.	Redacció de les conclusions.

Data	16/04/2018	17/04/2018	21/04/2018	30/04/2018	5/05/2018	7/05/2018
Activitat	Tutoria. Recerca bibliogràfica al CRAI URV.	Modificació fitxa de l'entrevista. Revisió bibliografia.	Redacció de les conclusions.	Retallar marc teòric.	Relacionar marc teòric amb l'entrevista.	Afegir bibliografia al marc teòric mitjançant Skype.

Data	10-11/05/2018	13/05/2018	16/05/2018	17/05/2018	18/05/2018	19-20/05/2018	23/05/2018
Activitat	Redacció dels resultats.	Correcció de la introducció i la metodologia.	Redacció agraïments.	Repasar i corregir discussió.	Modificacions i revisió del treball, per a posterior lectura del tutor.	Redacció de l'article científic.	Tutoria per veure correccions del treball per part del tutor.

ARTICLE

Infermeria durant la Guerra Civil Espanyola.

Nursing during the Spanish Civil War.

Sara Donado-Mazarrón Miró, Sara Duran González

Universitat Rovira i Virgili de Tarragona

Resum: Objectiu: Conèixer més a fons la infermeria durant la Guerra Civil Espanyola, tenint en compte el context històric, polític i sanitari. **Mètodes:** Revisió bibliogràfica que complementa la informació obtinguda a través d'una entrevista etnogràfica realitzada a Carme Manyà, que va treballar en un hospital durant el conflicte, i al seu fill Antoni Cortés. S'exclou la documentació amb dates de publicació superiors a 5 anys, sempre que aquestes no siguin rellevants. La cerca de la informació es realitza en català, castellà i anglès utilitzant els operadors booleans "AND" i "OR". A banda, s'han consultat llibres que recullen experiències d'infermeres durant la Guerra Civil. **Resultats:** Es reflecteix, en ells, l'anàlisi de les diferents qüestions plantejades als entrevistats, respecte al context social, context bèl·lic, context sanitari i als esdeveniments posteriors a la guerra. **Conclusions:** El conflicte de la Guerra Civil Espanyola va provocar un gran nombre de ferits provinents del camp de batalla fet que va propiciar una sèrie de canvis en el sistema sanitari del moment. Les tasques d'infermeria, doncs, van esdevenir molt necessàries al front de batalla i, per això, es van haver de formar, molts cops de forma deficient, a moltes persones com és el cas de la nostra informant.

Paraules clau:

Guerra Civil Espanyola, Infermeria, Cuidatges, Història i Catalunya.

Abstract: Objective: Knowing the Spanish Civil War Infirmary, taking into account its historical, political and health context. **Methods:** Bibliographical review complements the collected information based on an ethnographic interview with Carme Manyà, who worked in a hospital during the conflict, and to her son, Antoni Cortés, through the qualitative methodology. The documentation with publication dates of more than 5 years is excluded, as long as they are not relevant. The information research has been done in Catalan, Spanish and English using the Boolean operators "AND" and "OR". In addition, nursing experiences during the Civil War were collected in books that have been consulted. **Results:** The analysis of the different questions emerged to the interviewees, in relation to the social context, the war context, the health context and post-war events are reflected in them. **Conclusions:** The conflict of the Spanish Civil War caused a large number of casualties from the battlefield, which led to a series of changes in the health system at that time. The nursing tasks, then, became very necessary to the battle front, and for this reason, many people had to be trained, many times in a poor quality, such as our informant case.

Key words: Spanish Civil War, Nursing, Caring, History and Catalonia.

Introducció:

La Guerra Civil Espanyola, transcorreguda entre els anys 1936 i 1939, va enfrontar dos bàndols polítics totalment oposats, d'una banda, els simpatitzants de la Segona República, és a dir, les forces antifeixistes, i per l'altra, l'exèrcit franquista liderat pel General Francisco Franco¹. Lògicament, les diferents batalles que van tenir lloc tant a primera línia del foc com en la rereguarda en aquest període, van suposar un gran nombre de ferits que calia assistir des d'un sistema sanitari que no estava preparat per a tal finalitat².

Amb l'objectiu de crear un servei sanitari adequat i adaptat a les condicions bèl·liques, ambdós bàndols van veure's obligats a augmentar el nombre d'instal·lacions sanitàries³ i a ampliar la xifra de personal sanitari^{2 4}. Van realitzar-se diferents crides de reclutament de professionals sanitaris a través dels mitjans de comunicació de l'època i sorprenentment, un dels col·lectius que més va mobilitzar-se va ser el de les dones, tot abandonant el rol imposat des del patriarcat tradicional passant a prendre partit, amb certa independència i agafant així un paper actiu dins de l'enfrontament⁵.

Així doncs, moltes d'elles van dedicar-se a les tasques d'infermeria exercint de forma voluntària, després d'una formació amb cursos accelerats impartits per metges. Anteriorment, aquests llocs de treball van ser ocupats, en la seva majoria, per monges i infermeres titulades^{2 6}. Totes elles treballaven en els mateixos centres, unes de forma gratuïta i les altres no, fet que va propiciar diverses confrontacions entre elles⁷.

Desenvolupament:

Objectius

Objectiu General

- Aprofundir en la història de la Infermeria, a través de la descripció i anàlisi del funcionament del sistema sanitari, durant la Guerra Civil Espanyola.

Objectius Específics

- Salvaguardar la memòria oral, que encara no ha desaparegut, mitjançant la realització d'una entrevista a un testimoni contemporani a la Guerra Civil Espanyola.

- Descriure les diferències i similituds de la professió d'infermeria en els dos bàndols existents: el nacional i el republicà.
- Identificar les principals tècniques i tractaments emprats en el període d'estudi.

Metodologia

Es va realitzar una entrevista etnogràfica destinada principalment a una persona, Carme Manyà, que havia treballat a un hospital durant la Guerra Civil Espanyola. Malgrat això i fruit de la casualitat, també es va entrevistar al seu fill, Toni Cortés, escriptor i investigador dels fets i la història del poble de Bot. Per a tal propòsit es va contactar telefònicament amb ells per a concertar la data de l'esdeveniment.

Aquesta tasca va ser enregistrada i posteriorment transcrita. Prèviament, es va lliurar un consentiment informat en el qual es definien els propòsits exclusivament acadèmics pels quals s'utilitzaria la informació facilitada. Abans de la reunió es va elaborar un guió amb una sèrie de qüestions per a plantejar. No obstant això, l'entrevista es va anar desenvolupant de forma espontània i en cap cas es va seguir el guió.

Un cop realitzada la transcripció i l'anàlisi de la informació es va efectuar una revisió bibliogràfica centrada en els temes de més rellevància detectats en l'entrevista. La documentació utilitzada va ser obtinguda a partir de: llibres, articles de revista, tesis doctorals i testimonis bibliogràfics.

Criteris d'inclusió

- Fonts redactades amb llengua catalana, castellana i anglesa.
- Documentació dels últims cinc anys sempre que sigui més rellevant que la informació amb data de publicació major de cinc anys.

Criteris d'exclusió

- Informació amb data de publicació major de 5 anys, malgrat que s'han utilitzat fonts antigues ja que aporten resultats que la documentació més actual no recull.

Marc teòric:

El sistema sanitari del bàndol nacional estava militaritzat, ja que no es disposava d'una xarxa civil establerta, degut a que estava liderada per militars després de produir-se un aixecament militar. En canvi, pel que fa a la zona republicana, el sistema sanitari només va haver d'adaptar-se a les noves condicions, creant una sanitat orientada cap al front i els ferits de guerra.

Resultats:

La informació obtinguda en l'entrevista que posteriorment ha estat analitzada i comparada amb les fonts bibliogràfiques, ha estat classificada en 3 apartats principals: context social, context bèl·lic i context sanitari.

Context social

Durant aquesta època, les persones que no sabien llegir ni escriure eren ben bé majoria, en paraules de Toni Cortés: "(...) L'analfabetisme era molt alt, però era més alt entre els homes que entre les dones (...) I això era conseqüència de que les dones, o sigui les xiquetes, que pel que fóra son pare era jornaler, i no havien d'anar molt al camp perquè no en tenien, sí tenien l'oportunitat d'anar a escola, poquet. Mentre que els nois, anaven al camp. La majoria de la generació d'ella i les que van seguir, la majoria de nois deprenien llavors quan anaven a la mili, lo que en deprenia".

La població creia en l'existència de diferents mites, alguns relacionats amb la higiene, com en el cas de les parts que explica Toni Cortés: "Que no s'havien de rentar durant lo *menos* quaranta dies!".

En l'àmbit rural, l'economia familiar era de tipus autosuficient, en paraules de Carme Manyà: "Ai "pos" que teníem quatre trossos de terra i d'allò vivíem, i teníem un hort també i mira, anar tirant. A ma mare li agradava molt lo vulgheu fer-ho, *bueno* li agradava...l'obligava la situació".

Context bèl·lic

Carme Manyà va viure l'experiència de l'exili en la figura del seu pare, ja que ell era militant d'Esquerra Republicana de Catalunya i volia evitar una possible represàlia, parafrasejant al seu pare explica: "Ah, me'n vaig no perquè *haiga* fet res mal fet, que no estic *metut* en res però, vull lliurar lo primer cop".

El poble de Bot, tot i no estar situat a primera línia del foc, també va patir alguna de les conseqüències de la guerra, com afirma Toni Cortés “(...) La primera línia més a prop que van tindre, la van tindre aquí a Cavalls i Pàndols, sentien lo soroll, inclús per la nit podien veure explosions, però no van arribar mai a copsar, sentien però no veien”.

Tot i la por existent entre la població els veïns col·laboraven amb l'exèrcit realitzant diferents tasques, com explica Toni Cortés “Totes les dones del carrer anaven fins al riu a rentar la roba. Los homes traginaven los morts cap als cementeris on anaven, los que no els anaven a buscar o sigui enganxaven a tot *quisqui* que necessitaven. Això funcionava així”.

Durant el conflicte la zona nacional va ser recolzada pels alemanys i els italians, com narra Toni Cortés: “Aquí dalt, hi havia una esplanada de varies bateries de l'ajuda *alemana*, lo famós canó del 88, que es va fer famós durant la Segona Guerra Mundial, aquí ja l'estaven utilitzant (...) En los italians, que n'hi van haver...i van estar un cert temps però tampoc no van estar molt i molt”.

Context sanitari

En la zona nacional els sanitaris van ser militaritzats, en paraules de Toni Cortés: “Sí, i los militaritzaven. I el que era capità era perquè segons lo metge li donava los galons”.

Carme Manyà va treballar com a voluntària, no infermera, en un hospital franquista: “Sí. *Bueno*, voluntària no em van voler, però anava a plegar gasses, anàvem tres o quatre amigues. Les posàvem a dins dels pots i després les esterilitzàvem, posàvem lo pot a dins l'aigua i el bullíem”. En el seu relat també fa esmena a les infermeres voluntàries: “I llavors, les que eren més grandetes que jo, que no ens portàvem gaire, però aquelles eren més grans(...), a totes estes les van fer infermeres però a mi no em van voler”.

Aquestes anaven uniformades, tal com explica Toni Cortés: “(...) portaven una espècie de bata i a damunt un davantal, sí anaven una mica uniformades, estes (...)”. A banda també es parla de les infermeres titulades, com a aquelles que estaven a quiròfan.

El circuit que seguia un ferit a primera línia del front començava en: “(...) un hospital d'urgència i després aquí no feien estada, aquí els operaven, els feien lo primer que podien: se salvaven o se morien, i després els traslladaven”. Tot seguit, “(...) quan ja podien traslladar-los, després, los prenen o bé a Saragossa o...Mira, van haver ferits que van acabar, ferits al front de l'Ebre, van acabar a Logronyo. Després, segons la

ferida i segons com estava lo pacient los enviaven, però podies acabar a l'altra banda d'Espanya perquè llavors eren unes altres circumstàncies i segons el què, lo lloc i segons la quantitat de gent que hi havia”.

Discussió:

Respecte al sistema sanitari, en els dos bàndols van aprofitar-se edificis i espais naturals per a reconvertir-los en centres d'assistència sanitària durant el conflicte². Els informants expliquen com diferents cases particulars i locals socials van ser adaptats per a convertir-se en hospitals. En el bàndol nacional es va tendir a la militarització dels professionals sanitaris², com afegeix Toni Cortés, això va ser a causa de la manca de personal sanitari.

Existia la figura de personal sanitari voluntari⁸ com el cas de Carme Manyà que treballava en un hospital plegant gasses i introduint-les dins de pots per a posteriorment ser esterilitzades. Tant aquests professionals com les infermeres voluntàries no rebien cap mena de remuneració^{9 10}, com expliquen els dos informants a això se li anomenava anar al “jornal graciós”.

En ambdós bàndols els camillers realitzaven la primera assistència a primera línia de foc², com expliquen els informants, els homes del poble s'encarregaven de recollir els caiguts, tot realitzant un triatge que tenia en compte la possible supervivència dels ferits.

A causa de la deficient higiene van predominar les patologies de tipus infeccions¹¹, com recorda en diverses ocasions Carme Manyà la presència de polls i sarna era quelcom habitual en qualsevol àmbit.

Limitacions:

Respecte a l'entrevista que va ser enregistrada amb un dispositiu mòbil fet que va provocar que la qualitat del so no fos l'òptima i això va dificultar la posterior transcripció. A banda, l'existència de dos informants, que en algun moment parlaven alhora, va complicar la distinció de les paraules i les veus. La reunió va suposar un total de cinc hores, de les quals només s'han transcrit tres hores, escollint així els aspectes més rellevants.

Respecte la discussió, hagués estat més extensa si s'hagués tingut la oportunitat de realitzar una altra entrevista per poder comparar-la amb el marc teòric. L'edat

avançada d'aquests possibles entrevistats ha fet impossible trobar un altre testimoni dels fets.

Pel que fa a la informació sobre la infermeria del bàndol republicà s'han trobat menys fonts documentades respecte a la infermeria de l'altre bàndol. Es creu que aquesta manca, és deguda a la destrucció d'informació republicana duta a terme durant i posteriorment a la guerra. En canvi, sobre el sistema sanitari de la zona nacional tan sols s'ha trobat un document en llengua anglesa que explica amb més detall aquesta xarxa sanitària.

Conclusions:

Es considera que els resultats obtinguts permeten un apropament a la realitat viscuda tot complint els objectius plantejats. L'escassa bibliografia en algun dels apartats ha provocat certa desigualtat a l'hora de desenvolupar-los.

No obstant això, l'entrevista etnogràfica i les fonts secundàries consultades han pogut ser relacionades entre si fent possible el coneixement de la importància dels cuidatges infermers i del sistema sanitari creat per a la nova situació de l'època.

Bibliografia:

1. Gobierno de España. La Moncloa [Internet]. Madrid. [Consultat el 16 de maig de 2018]. Disponible a: <http://www.lamoncloa.gob.es/espana/paishistoriaycultura/historia/Paginas/index.aspx#dictadura>
2. Hervás i Puyal, C. Sanitat a Catalunya durant la República i la Guerra Civil. Política i Organització sanitàries: l'impacte del conflicte bèl·lic. [Tesi Doctoral]. Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives. Universitat Pompeu Fabra; 2004.
3. Jackson, A. Els brigadistes entre nosaltres: Pròleg i epíleg a l'última gran batalla de la Guerra Civil espanyola. 1a Edició. Valls: Cossetània, 2008.
4. Serrallonga, J. The main military medical organizations in the rebel army, 1936-1939. RUHM [Internet]. 2015 [Consultat el 16 de maig de 2018]; 4 (7): [41-66p]. UAB, Espanya. Disponible a: <http://ruhm.es/index.php/RUHM/article/view/98/88>
5. Martínez Zapata, R. Las enfermeras en la Guerra Civil Española. Una profesión oscilante entre la maternidad moral y la maternidad social. [Treball de Fi de Master]. Castelló de la Plana. Universitat Jaume I. 2013 [Consultat el 16 de

- maig de 2018] Disponible a: http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/77107/TFM_MartinezZapataR.pdf?sequence=1&isAllowed=y
6. Lopez Vallecillo, M. Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras. Departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía, Universidad de Navarra, Noviembre del 2016. [Consultat el 15 de maig de 2018]. Disponible a: <https://www.unav.edu/publicaciones/revistas/index.php/myc/article/view/7583>
 7. Ruíz-Berdun, D. El Parto es nuestro.es. Matronas y enfermeras a pie de guerra: La invisibilidad del trabajo sanitario femenino en la contienda española (1936-1939) [Internet], 23 de febrer de 2017. [Consultat el 17 de maig del 2018]. Disponible a: <https://www.elpartoesnuestro.es/blog/2017/02/23/matronas-y-enfermeras-pie-de-guerra-la-invisibilidad-del-trabajo-sanitario-femenino-en-la-contienda-espanola-1936-1939>
 8. Valls, R. Infermeres Catalanes a la Guerra Civil española. 1a ed. Barcelona: UBe; 2008.
 9. Lopez Vallecillo, M. Relevancia de la mujer en el bando nacional de la Guerra Civil española: las enfermeras. Departamento de Historia, Historia del Arte y Geografía, Universidad de Navarra, Noviembre del 2016. [Consultat el: 17 de maig de 2018]. Disponible a: <https://www.unav.edu/publicaciones/revistas/index.php/myc/article/view/7583>
 10. Fraiz, M. A., Fraiz, M.J., Martínez, M. M, Moreno, M. J. Las otras enfermeras, durante la Guerra Civil Española. *Rev Paraninfo digital*. MONOGRÁFICOS DE INVESTIGACIÓN EN SALUD 2015; 22
 11. Larraz Andía, P. Heridos, enfermedades, hospitales y enfermeras. La otra cara de la guerra. *Memoria y Civilización* 15 Universidad de Navarra, 2012: 187-210. [Consultat el 18 de maig del 2018]. Disponible a: <https://www.unav.edu/publicaciones/revistas/index.php/myc/article/view/1729>

NORMES DE PUBLICACIÓ DE L'ARTICLE A LA REVISTA ÀGORA D' INFERMERIA

Àgora d'Infermeria Digital és una publicació trimestral que pretén contribuir a la divulgació del coneixement científic, docent, assistencial i gestió en Infermeria. És una revista que està oberta a Universitats, Escoles d'Infermeria, Col·legis Oficials Diplomats d'Infermeria, Associacions d'Infermeria, Biblioteques, Centres Assistencials, públics o privats, espanyols o estrangers que vulguin publicar i / o rebre informació.

El copyright d'aquesta revista és propietat d'Àgora d' Infermeria SRL reconeguda amb ISSN, Dipòsit Legal i Marca Registrada.

Els treballs acceptats per a la seva publicació passen a ser propietat exclusiva d'Àgora d' Infermeria SRL, titular del copyright. Àgora d'Infermeria no podrà ser reproduïda o transmesa en forma o mitjà algun, digital o mecànic, incloent-hi les fotocòpies, gravacions o qualsevol sistema de recuperació d'emmagatzematge d'informació, sense la prèvia autorització per escrit del titular del copyright.

En tots els articles enviats per a la seva publicació haurà de figurar el nom i cognoms autor / s, DNI, professió, lloc de treball i adreça postal i electrònica.

Els articles s'enviaran en format Word i per e-mail (publicar@agoradenfermeria.com) i podran anar acompanyats de fotografia, imatge o dibuix que facin referència al text en JPG o GIF incloent peu amb les dades i s'enviaran en arxiu a part .

Quan es tracti de fotografies o imatges en les quals apareguin persones han de comptar amb l'autorització pertinent. Les taules, gràfics i qüestionaris es adjuntessin en arxiu a part, numerats i amb el títol, d'acord amb el lloc que els correspon en el text.

Les referències bibliogràfiques seguiran les normes de Vancouver: http://www.fisterra.com/recursos_web/mbe/vancouver.asp

Els treballs s'acompanyaran d'una carta de presentació. Els autors rebran justificant de recepció. Els articles un cop rebuts seguiran un procés d'avaluació per experts (per-review). No s'acceptaran treballs que s'hagin publicat en altres revistes o congressos sense l'autorització adequada. Els treballs es remetran acompanyats de la carta de presentació a:

Àgora d'Infermeria. Publicació. Apartat de Correus, 377. Castelldefels 08860, Barcelona (Espanya). (publicar@agoradenfermeria.com).

Els treballs hauran de classificar-se en alguna de les següents seccions:

Infermeria docent.

Experiències pedagògiques, estudis i treballs, metodologia pedagògica, etc. en l'àmbit de la docència universitària d'infermeria, hospitalària, assistencial. Un màxim de 2.000 paraules inclòs el resum.

Estructura: Resum i paraules clau (castellà i anglès). Introducció, Desenvolupament, Resultats, Discussió/Conclusions i Bibliografia.

Infermeria clínica.

Experiències o intervencions d'infermeria en l'àmbit de les cures i de gestió. Un màxim de 2.000 paraules, inclòs el resum.

Estructura: Resum i paraules clau (castellà i anglès). Introducció, Desenvolupament, Resultats, Discussió/Conclusions i Bibliografia.

Escrits d'Infermeria.

Articles de reflexió sobre la disciplina infermera. Màxim 1.500 paraules

Recerca.

Treballs d'investigació realitzats amb metodologia quantitativa o qualitativa o ambdues relacionats amb la salut, cures i gestió en Infermeria. Màxim 3.000 paraules, resum inclòs.

Estructura: Resum organitzat en Objectiu, Mètode, Resultats, Conclusions i Paraules Clau (castellà i anglès). Introducció, Desenvolupament, Resultats, Discussió/Conclusions i Bibliografia.

Vida a l'aula

Espai dedicat als alumnes que pertanyen a les entitats subscrites a la revista. Aportacions d'experiències i treballs realitzats durant la permanència en la seva Escola d'Infermeria. Màxim 1.500 paraules

S'ha d'indicar el Nom de la Institució on cursen els estudis d'Infermeria i Curs.

Àgora d' Infermeria agraeix per endavant la col·laboració dels autors i està a la seva disposició per a qualsevol dubte o major informació.

INFORMACIÓ ADICIONAL

Davant del dubte de si podíem redactar l'article en llengua catalana, ens vam posar en contacte amb la revista mitjançant un correu electrònic, per a resoldre el dubte. Per això, hem decidit adjuntar el correu:

revista Àgora d'Infermeria

Ágora de Enfermería <publicar@agoradenfermeria.eu>

mié 18/04, 06:46 p.m.

Tú

Responder | v

El mensaje se envió con importancia alta.

Bona tarda Sara,

Contestant sobre l'idioma del treball per a publicar, el text del treball pot ser tant en català com en castellà. S'ha d'enviar per e-mail i per correu postal. Si un cop revisat es dona el vist i plau per a la seva publicació, es necessita tant en català, per la revista impresa, com en castella per a la revista digital www.agoradenfermeria.eu. Per a qualsevol altre dubte estem en aquest correu i també en el telefon que s'indica.

Cordialment, Mª José

Mª José Vives Fortuny
Gestió i administració
Tl. 607922260,

AGRAÏMENTS

En primer lloc, agrair a Carme Manyà i a Toni Cortés, per obrir-nos casa seva, pel seu temps i disposició. Sense la seva col·laboració, el seu interès i la seva memòria aquest treball no hauria estat possible.

També voldríem donar les gràcies al nostre tutor, Josep Barceló, per haver-nos transmès el seu entusiasme per la història de la infermeria, pels seus consells i per la seva paciència infinita durant aquests mesos a l'hora de resoldre -tots- els nostres dubtes.

A tots els professionals sanitaris que no van deixar el seu lloc de treball malgrat les condicions adverses de la guerra, sense ells no tindríem records.

Disculpeu-nos si ens hem deixat a algú. Una vegada més gràcies.